

TÁJÉKOZÓDÁS

DURKHEIM MAGYARORSZÁGON

NÉMEDI Dénes

ELTE TáTK, Szociológiai Intézet
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C; e-mail: dnemedi@invitel.hu

Mikor ezt a tanulmányt írtam, Szilágyi Ákos a Népszabadságban a 2006-os szeptemberi és októberi utcai zavargásokat kommentálva (Szilágyi 2006) az anómia durkheimi definícióját hívta segítségül. Idézte e jól ismert sorokat: “Az emberek már nem tudják, mit lehet és mit nem, mi igazságos és mi igazságtalan, mi az, amit jogosan követelhetnek és remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében nincs semmi, amire ne tarthatnának igényt” (Durkheim 2000[1897]: 275). Durkheim kézenfekvő hivatkozások forrásává vált, legalábbis a társadalomtudományosan művelt értelmiség körében.

Az ide vezető út kanyargós és nehéz volt. Ezen kézenfekvő módon három periódust különíték el, az I. világháború előtti korszakot, a két világháború közti időt és a hatvanas évek második felétől induló korszakot. Hogy ezek milyen nagymértékben különböző idők voltak, nem kell a kicsit is tájékozott magyar közönség előtt indokolni. A szokástól eltérően az utolsó periódus határának 1980-at veszem. Ezt egyrészt az indokolja, hogy ekkorra formálódott ki a szociológia intézményrendszere, de ebben a lehatárolásban személyes okok is szerepet játszanak. Az 1980 utáni recepciótörténetet másoknak kell megírni.¹

DURKHEIM AZ ELÉRHETETLEN MODELL

Ismert, hogy a szociológia szó jelentése a század elején Magyarországon nem ugyanaz volt, mint ma. Aki szociológiáról beszélt, azon egy progresszív, liberális, világi és pozitivista megközelítésmódot és hitvallást értett, nem specializált tudományt.²

¹ A dolgozat elkészítésében sokan voltak segítségemre. Köszönöm Saád Józsefnek, hogy egyrészt bibliográfiai anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, másrészt átadta A pozitivista módszertan két programja című kéziratot tanulmányát. Köszönöm Ferge Zsuzsának és Léderer Pálnak, hogy egy hosszabb beszélgetésre vállalkoztak. A másoktól kapott segítséget a dolgozat vonatkozó helyén köszönöm meg. A tanulmány írása során felhasználtam Frank Dénes *Durkheim Magyarországon* című 2004-ben írt szakdolgozatát, aki vállalkozott a *Husadik Század* Durkheim recepciójának részletes feldolgozására, nagy anyagot tárt fel, de nem a kellő gondossággal, ennek következtében használhatatlan bibliográfiával. Bár interpretációi több helyen felületesek, helyesen emelte ki, hogy Jászi párizsi tapasztalatai és a belőle eredő ún. 'Durkheim-sokk' összetettebb élmény volt, mint azt a korábbi elemzők feltételezték.

Ez nem azt jelenti, hogy a szociológia ügyét magukénak vallók között ne lettek volna, akik a szociológiát mint tudományt is szerették volna kialakítani. A kérdés az volt, hogy az összeegyeztethetetlen látszó törekvéseket miként lehet összeilleszteni.

A *Huszdik Század* és a hozzá kapcsolódó *Társadalomtudományi Könyvtár* fontos szerepe a fenti bizonytalan értelemben vett szociológia népszerűsítésében nem szorul igazolásra. Közismert, hogy a folyóirat egyik bevallott célja a nyugati, felvilágosult vagy annak tartott eszmék népszerűsítése volt, s ebben a szociológiai tájékozódásnak kiemelt szerepe volt.³

A HSZ első köteteinek borítóján számos 'munkatárs' volt felsorolva, neves gondolkodók és értelmiségiek, többek közt nyugat-európaiak is, akik e szimbolikus gesztussal mintegy támogatták a lap törekvéseit. E listán szerepelt néhány szociológus, így C. Bouglé, E. Durkheim, G. Simmel, W. Sombart and G. Tarde.⁴ Egyáltalán nem volt természetes, hogy Durkheim (és Bouglé) szerepeljen ezen a listán. A századfordulón még nem volt különösen jól ismert és elismert nemzetközileg (Besnard 2000; Schmid 1933; Vogt 1993). A HSZ munkatársai számára sem volt mértékadó tekintély. Csak egy volt a francia szociológia vagy társadalomtudomány számos reprezentánsa közt, mint René Worms, Gabriel Tarde vagy Félix Le Dantec.

JÁSZI, PÁRIZS, DURKHEIM ÉS A 'SOKK'

1905 változást hozott Durkheim magyarországi recepciójában. Jászi, aki már több ismertetést is írt francia szociológusokról, az év első felét Párizsban töltötte. Barátaihoz (Somló Bódoghoz, Szabó Ervinhez) írt levelei rosszérzésről, bizonytalanságról és kisebbségi érzésről tanúskodnak. Jászi kétségtelenül sokszerű élményt élt át Párizsban⁵, mint sok kelet-európai előtte és utána. A párizsi gazdag polgári világban magasabb rendű szellemi és kulturális miliő közelébe került. Az a mód, ahogy Jászi élményeit interpretálta, a Durkheim-recepció sajátosságait is segít megvilágítani.

Jászi 30 éves volt, nehéz személyes helyzetben. Jogvégzettként kormányhivatalnok volt, de politikai és tudományos ambíciói is voltak. A párizsi szabadságot arra akarta használni, hogy rájöjjön valódi hivatására. Először Le Dantec-vel találkozott,

2 Babits regényének ifjú hőse, Imrus kudarcba fült lázadása kezdetén egyebek mellett a szociológiából merített ihletet. „Ahol bomlik a régi, mindig születik valami új, s Imrus csikó türelmetlenségében már bomlani érzett maga körül mindent; elsősorban a Társadalmat, a társadalmi osztályt, amelyhez tartozott – be kell vallani, egy kicsit azért is, mert éppen egy új szociológiai folyóiratot olvasott, amit Gittától kapott kölcsön, Chénier-vel és Goethével együtt, s ami egész új világot tárt föl előtte; e folyóiratban sok szó esett Spencer Herbertről, s ebbe írt Schapringer is. Spencer Herbert és Schapringer bizonyly nagy tekintélyek, akik fölzsabadíthatják egy 'szegény ifjú' gondolatait ...” (Babits 2006[1927]: 370) Gitta modellje a Wardot és Giddings-et fordító Dienes Valéria, Schapringeré talán a szociológus Leopold Lajos. Lásd Szántó 2006: 388, 394.

3 A HSZ szociológiai tájékozódásának akárcsak felületese bemutatására itt terjedelmi okokból nincs mód. A dolgozat teljesebb változata, amely a www.nemedi.hu helyen olvasható, az érdeklődőknek e tekintetben is nyújt valamelyes tájékoztatást.

4 Durkheimmel (és valószínűleg Bougléval is) Jászi Oszkár vehette fel a kapcsolatot. Lásd Jászi levelét Somló Bódoghoz 1899. november 8-án. (Litván–Varga 1991: 10). A kapcsolat nem lehetett túl intenzív, hiszen Jászinak, mikor megérkezett Párizsba 1905-ben, ajánlólevélre volt szüksége Durkheimhez. Lásd Somló Bódoghoz 1905. február 16-án írt levelét (Litván–Varga 1991: 71).

5 Lásd Nagy Endre cikkét (Nagy 1993[1982]); én másképp értelmezem Jászi párizsi élményeit.

akit 1904. november 9-én Somlónak írt levelében “a francia biológia geniális vezérének” nevezett. (Litván–Varga 1991: 42) A Le Dantec-nél tett látogatás arról győzte meg, hogy természettudományos ismeretei (amelyekre társadalomtudományát alapozni kívánta) elégtelenek, és hogy általánosságban a magyar szellemi élet lemaradott, nincs igazi pozitív tudás.⁶ A Durkheimmel (“A német professzorokra emlékeztet, megjelenésében úgy, mint könyveiben nehézkes megkülönböztetésekkel” (Jászi 1905f: 329) való találkozásra néhány nappal ezután került sor, valamikor március 2-a és 12-e között. Jászi nem volt teljesen készületlen: már írt az *Année sociologique*-ről, és a találkozó előtt olvasta *A szociológia módszertani szabályait*. A találkozó napja maga „sötét nap” volt számára. Szinte azonos szavakkal írta le Durkheimnél tett látogatását Szabó Ervinnek március 12-én (Litván–Szücs 1978: 75–76) és Somló Bódognak március 15-én (Litván–Varga 1991: 81–85). Durkheim (ahogy korábban Le Dantec is) megpróbálta arról meggyőzni, hogy professzorának, Pikler Gyulának introspektív spekulatív pszichológiája idejétmúlt elképzelés⁷, hogy a Jászi által igen nagyra tartott Spencer féle vallásbölcselet *pur enfantillage*. Jászi szerint Durkheim egyfajta kollektív pszichológiát művel. Lenyűgözte az a ténybeli tudás, amely Durkheimnek és munkatársainak⁸ a birtokában volt. „Tények, ismét tények, és újra tények!” – így összegezte Durkheimnél tett látogatása tapasztalait. Nézeteit (például munkamegosztás-könyvét) viszont ellenszenvesnek találta. Somlót így bízta Durkheim tanulmányozására: „Azt is látni fogod, hogy milyen reakciós és kispolgári világ ez!” (Litván–Varga 1991: 83) Egyetértően idézte 1905. április 11-12-én Somlónak írt levelében a pszichológus Ribot-t, akit áprilisban keresett fel: „Durkheimék pozitív álorka alatt metafizikát csinálnak...” (Litván–Varga 1991: 91).

Jászi, amikor egy cikkben is közzétette a Le Dantecnél és Durkheimnél tett látogatásáról szerzett benyomásait (Jászi 1905f) – lényegében megismételve a levelekben kifejtett gondolatokat – kitért a *Szabályok* fő gondolataira is. Ez a könyv nagy benyomást tehetett rá. Kiemelte pozitivistá téziseit, a társadalmi tények meghatározását, a tények dolgokként való kezelésének szükségességét, az előzetes fogalmak kiküszöbölésének fontosságát. De Durkheimet ennek az ismertetésnek a végén is a tömegpszichológia művelésével, metafizikával, a racionális magyarázatok elutasításával vádolta meg. (Jászi 1905f: 332) Egy valamivel később publikált tanulmányban Mauss és Hubert mágiáról írott esszéjét (Mauss–Hubert (2000[1904]) ismertetve a ténybeli gazdagságot emelte ki – misztikus magyarázatok mellett: „A mágia a kollektív lélek (az új istenség) misztikus szülötte lesz...” (Jászi 1905d: 540).⁹

6 Lásd 1905 március 1-én és 2-án írt leveleit Somlóhoz (Litván–Varga 1991: 76) és Szabó Ervinhez (Litván–Szücs 1978: 71).

7 Talán párizsi tapasztalatai hatása alatt Jászi támadást intézett az introspektív pszichológia ellen 1905 nyarán, és „a külső, objektív, mindenki által megállapítható, megmérhető és ellenőrizhető” tények elsődlegességét hangsúlyozta (Jászi 1905d). Pikler mérgesen válaszolt (Pikler 1905), Jászi viszontválaszában Durkheim *Öngyilkosságát* említette annak példjaként, hogy a jelenségeket társadalmi tényezőkkel lehet magyarázni, nem kell őket lelki tényezőkre redukálni (Jászi 1905e).

8 Jászi 1905 április 5-én találkozott Mauss-szal és Hubert-rel. Lásd Somló Bódognak 1905. április 2-án írt levelét (Litván–Varga 1991: 86). „Idegen világ” – írta a mágiáról írott dolgozat kapcsán.

9 Ugyanitt Durkheim iskolájáról általánosságban: „Keserűen csalódtam ... mert az iskola módszertani elvei papiroson maradnak, hogy a való kutatásban helyet adjanak valami igen kellemetlen (s a legrosszabb fajtájából való) metafizikának.” (Jászi 1905d: 539)

Jászi bizonytalan volt személyes és elméleti tekintetben is, és ez csapódott le abban a bizonytalanságban, amely Durkheimről alkotott értékelését jellemezte. A személyes és elméleti aspektusok nem választhatók el, s együtt tükrözik a magyar progresszív értelmiségiek bizonytalanságait. Jászi párizsi benyomásait befolyásolták budapesti tapasztalatai. 1904-ben lépéseket tett, hogy megszerezze a habilitációt, ami megnyitotta volna az utat az egyetemi tudomány felé. Úgy vélte azonban, hogy radikális nézetei és a választott tárgy, a szociológia miatt egyetemi karrierre aligha számíthat. Jászinak persze politikai ambíciói is voltak, de az adott politikai keretek nem sok teret nyitottak az általa elképzelt radikális, modern terminussal szociálliberális és antiklerikális politika számára. De Szabó Ervinnek azt írta 1905. március 2-án: „Valami tudományocskát, melyet a politika prostituál, nincs kedvem művelni. Mert a tudomány egyként ocsmány, ha szocialista céllal dolgozik, mint ha klerikálissal...”. De nyílt politikai tevékenységre sem látott lehetőséget (Litván–Varga 1991: 71). Jászi megpróbálta a politika és a tudomány közti szakadékot áthidalni. A HSZ-ben közölt első esszéjében a ‘tudományos publicisztika’ szükségességéről írt: „... a társadalom életének alaptörvényeiből kiindulva azok szempontjából mérlegeli és bírálja a jövő fejlődését, a haladás terveit és eljárásait, nem pedig a pártvezéri elhatározások, klub-intrikák vagy jogi konstrukciók” (Jászi 1973a[1900]: 58). Ebben a formulában benne volt a HSZ egész programja: tudományos is akart lenni, ugyanakkor a politikai és szociális kérdésekben is állást akart foglalni (ami a politikát illeti, a skála kezdetben elég széles volt, a hagyományos liberalizmustól a szocializmusig és anarchizmusig terjedt, később leszűkült a baloldali liberalizmustól a szocializmusig terjedő szeletre). Jászi igazi kelet-európai értelmiségi volt, aki összeegyeztethetetlen szerepeket próbált kombinálni.¹⁰ Az egészben nem Jászi személyes ügyéről volt szó. Az a tudományos szerep, amire vágyott nem létezett Magyarországon. A korai 20. században a szakszerű szociológia létrejöttének egy dinamikus, terjeszkedő és ezért minimális mértékben nyitott szellemű egyetemi rendszer volt az előfeltétele. A magyar szellemi élet példátlanul pezsgő volt ebben az időben – az egyetemek minden értékük mellett is kevésbé.

Elméleti tekintetben Jászi eklektikus volt: lelkesedett Le Dantec elképzeléséért, amely a társadalomtudományt a természettudományos törvényekre építette volna, nem volt ellenvetése a társadalmi tények durkheimi fogalmával szemben, ami kizárta Le Dantec naturalizmusát, elvetette a kollektív reprezentációk durkheimi eszméjét, aféle kollektív pszichológiának tartva azt, de Pikler pszichologizmusát durkheimi érvekkel támadta. Ebben az eklekticizmusban személyes elemek is szerepet játszottak, de a Jászi által vállalt ‘közértelmiségi’ szerep ezeket felerősítette. Hiszen az érdekesség és újítás sokkal fontosabbak a nyilvános vitákban, mint a szigorú következetesség.

Jászit a durkheimi jelenség – a szociológia mint egyetemi tárgy, a tudományos együttműködés lehetősége, a tudás munkamegosztásos felhalmozása¹¹ – fájdalmasan emlékeztette saját helyzetére. “A mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugat-európai életnek” – írta Somlónak 1905. március 15-én ugyanabban a levélben, amelyben

10 Már 1905. február 16-án azt írta Somlónak: „Szociológiai politikát aligha fogok itt találni, fiam. Azért, mert ezt a hibrid diszciplinát itt nem tanítják” (Litván–Varga 1991: 71). 1905. április 2-án újra Somlónak. „Hazatérve nekem végleg választanom kell majd a Tudomány és Politika között” (Litván–Varga 1991: 85).

11 Somlóhoz írott leveleiben Jászi újra és újra visszatért a durkheimi csoportban végzett szociológiai munka kollektív jellegére (Litván–Varga 1991: 76, 91, 96).

részletesen elmagyarázta, hogy miben nem ért egyet Durkheimmel (Litván–Varga 1991: 84). Durkheim – és mindenek előtt a *Szabályok*, amelynek a tanulmányozását barátjának ajánlotta (lásd (Litván–Varga 1991: 77) – a szociológia sikerének a jele volt, és Jászi arról ábrándozott, hogy Magyarországon is meg tudja teremteni a tények megfigyelésére épített, az illúzióktól és csalásoktól megszabadított társadalomtudományt.¹² Durkheim, az általa elért egyetemi státusz s ami ezzel járt, a politikától való tartózkodás egy olyan helyzetet példázott, amelyről egyfelől tudta, hogy soha nem érheti el, s ez bántotta, másfelől nem is volt hajlandó vállalni az ezzel a szereppel járó korlátokat. Jászi – leveleiben és tanulmányaiban egyaránt – ellenérzéssel viseltetett Durkheim és iskolája iránt.¹³ (pl. Jászi 1905f: 332; Litván–Szücs 1978: 76; pl. Litván–Varga 1991: 77, 82–83) A durkheimi szociológiáról alkotott véleménye többretegű volt: elismerte módszertani és kutatási eredményeit, de komoly fenntartásai voltak a közélettel kapcsolatos beállítottságai tekintetében. Durkheim valóban nem művelte a ‘tudományos újságírást’, amit Jászi javasolt – és csinált is.

JÁSZI ÉS A DURKHEIM-RECEPCIÓ 1905 UTÁN

A *Huszdik Század* 1905 után egyre több szociológussal foglalkozott, meglepő részletességgel és tájékozottsággal mutatta be az óceán két partján intézményesülő szociológiát. De a HSZ 1905 után sem biztosított kivételezett helyet Durkheimnek vagy a durkheimi iskolának, és azt sem lehet mondani, hogy a folyóirat szerkesztői nagyon figyeltek volna a durkheimi csoport irodalmi tevékenységére. Ellenkezőleg, a kortárs olvasónak az lehetett a benyomása, hogy Oppenheimer, Ward vagy éppen Le Bon legalább olyan fontos, mint Durkheim. Természetesen Durkheimet Oppenheimertől, Le Bontól vagy akár Sombarttól is megkülönböztette (de az amerikaiaktól nem), hogy professzionális egyetemi szociológus volt. Ezt a HSZ szerzői is tudták, és időről időre figyelmeztették erre olvasóikat.

Néhány hozzá kapcsolódó jegyzet mellett¹⁴ Durkheim egy politikailag kényes összefüggésben is megjelent a HSZ-ben. A kormányzat választójogi tervezete – hogy elkerülje az általános választójog feltételezett káros hatásait – plurális szavazati jogot adott volna egyebek mellett a magasabb képzettséggel rendelkezőknek. A HSZ szerkesztői 1908-ban neves értelmiségieket és egyetemi embereket kértek meg (pl.

12 Lásd némileg megkésett empirikus szociológiai programját (Jászi 1973a[1910]).

13 Durkheim a kortársak szerint kellemes modorú személyiség volt, ugyanakkor nagyon biztos nem annyira önmagában, mint inkább meggyőződéseiben. Paul Lapie 1897. május 7-én így írt Bouglénak a Durkheimel való találkozás után: „Alapjában véve mindent, *e pillanatban*, a vallással magyaráz, a rokonok közti házassági tilalmak vallási dolgok; a büntetés vallási eredetű, minden vallási. Csak lanyhán tiltakoztam néhány állítás ellen, amely nekem kétesnek tűnt; nincs meg a kívánt felkészültségem ahhoz, hogy egy ennyire jól dokumentált és *pillanatnyi* állításaiban ennyire biztos úrral vitatkozzam. – Ettől eltekintve kedves...” (*Correspondance...* 1979: 39). Jászi valószínűleg hasonló helyzetben volt – vagy ha nem anyanyelvi beszélő voltát tekintjük, sokkal rosszabban.

14 1908-ban egy rövid jegyzetben utaltak a *Les documents du progrès* körkérdésére, amelyre Durkheim is válaszolt (Jászi 1908f), a következő évben pedig a *De la méthode dans les sciences* című kötet ismertetése kitérített figyelemmel tárgyalta a Durkheim által írt fejezetet (Polányi 1909). Később a HSZ közölte Parodinak a vallás kérdéséről tartott előadását, amely dicséretben utalt *A vallási élet elemi formáira* (Parodi 1914).

Fouillée-t, Kautskyt, Tönniest, Loria-t, Masarykot, Oppenheimert, Gumpłowiczot, Michelst, Jaffét, Bouglét, Rosst), hogy véleményezzék a tervezetet. Durkheim rövid válasza, első magyarul megjelent írása, hangsúlyozta az általános választójog elkerülhetetlenségét, egyben aláhúzta a szervezethez szükségesét (*A mai Magyarország... 1908: 682–683; La Hongrie contemporaine... 1909: 253–254*).

Röviddel később egy másik, most már tudományos fordítás is következett. 1909-ben a HSZ publikálta Durkheim írását ‘A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálatáról’ (Durkheim (1909b)). Nem ismert sem a fordítás kezdeményezőjének, sem a fordítónak a kiléte. A szóban forgó dolgozat a *Revue philosophique*-ban jelent meg (Durkheim (1909a)), később a *Formák* I. könyve II. és III. fejezetét alkotta (Durkheim 2003[1912]: 55–88).

Jászi kiterjedt irodalmi tevékenységében újra és újra utalt Durkheimre, de utóbbi nála sem élvezett kivételes helyzetet.¹⁵

Viszonya Durkheimhez továbbra is ellentmondásos volt. A szociológiáról írt kis könyvecskéje a durkheimi szociológia dicséretére fut ki. Hosszan idézett a *Szabályok*-ból, abból a részből, ahol Durkheim a társadalmi tények megismerését az ideologikus elemzéssel állította szembe (Durkheim 1978a[1895]: 37 sk). Úgy vélte, hogy a szociológia nem kelhet versenyre a politikusokkal, akik sajátos, a szociológiától különböző tudással rendelkeznek, ezt Jászi ‘kapacitológiának’ nevezte. „Bokányi Dezső egy óra alatt többet mondhatna el e tudományból, mint Durkheim tíz évi kutatás alapján” (Jászi 1908d: 63). A szociológia feladata nem is ez – Jászi fejtegetéseit durkheimi szellemben azzal zárta, hogy a szociológia „általános eszmék helyett azzal az élő valósággal igyekszik megismerkedni, melyet gazdaságnak, jognak, erkölcsnek, vallásnak, művészeteknek nevezünk és a társadalmi élet ezen különböző funkciói között keresi a kauzális összeköttetést, jól tudván, hogy csak ez az út vezetheti el a nagyobb és egyetemesebb törvényszerűségekre” (Jászi 1908d: 64).

1912-ben a társadalmi haladásról írott esszéjében (Jászi 1912d) mégis ezt a pozitivistá hozzáállást vetette Durkheim szemére. Jászi különbséget tett fejlődés és haladás között. Míg a fejlődés szerinte külső, objektív folyamat, amely független az egyéni céloktól és értékelésektől, a „társadalmi haladás ... lényegében szubjektív, normative, teleologikus fogalom s előrehaladást jelent, gyorsuló mozgást, fokozódást olyan állapot vagy állapotok felé, melyeket az emberi együttműködés kívánatos, kellemes, anyagilag vagy erkölcsileg hasznos céljaiként fogadunk el” (Jászi 1912d: 505). Nem csoda,

15 Jászi ismertette Lévy-Bruhl *La morale et la science des moeurs* című könyvét (1903) – amelyet a kortársak durkheimiánus munkának tekintettek –, és megdicsérte, hogy nem olyan skolasztikus és metafizikus, mint Durkheim (Jászi 1905a). Bouglénak is a szemére vetette, hogy ellenzi a természettudományos megközelítést (Jászi 1905c) – emlékeznünk kell Jászi Le Dantec iránti lelkesedésére. Amikor a demokrácia jövőjéről írt vagy a forradalom szociológiáját szemlélte, futólag említette Durkheimet, de az érvelés lényege mások gondolatain alapult (Jászi 1908b; 1906a). Jászi, aki ebben az időben a maga eklektikus módján történeti materialistának tekintette magát (lásd Jászi 1908e), úgy ismertette Mauss és Beuchat esszéjét a társadalmi morfológiáról (Mauss–Beuchat 2000[1906]) mint a történelmi materializmus empirikus igazolását (Jászi 1906b). Ezt az értékelést bizonyára éppen úgy elutasították volna az esszé szerzői, mint a hűséges marxisták. Jászi ismertette Bouglénak a kaszt-társadalomról írt könyvét is (Bouglé (1908)), s ebben Bouglé szemére vetette az egész durkheimi iskolát jellemző félénk eklekticizmust (sic!), amelynek az az eredménye, hogy csakis kölcsönhatásokat látnak, „törvényszerűséget alig” (Jászi 1908c). Jászi a nemzeti kérdéstről írott nagy művében is utalt egyszer a mechanikus és organikus szolidaritás közti durkheimi megkülönböztetésre – az organikus szolidaritás úgymond a nemzeti államokban éri el legfelsőbb fokát (Jászi 1912b: 26).

hogyan Durkheimnél nem talált érveket elgondolása számára. Durkheim „álláspontja tekinthető a haladásellenes álláspont legteljesebb keresztülvitelének...” (Jászi 1912d: 509). Jászi úgy vélte, hogy a munkamegosztás-könyvnek az a relativista érve, miszerint a munkamegosztás növekedése nem a boldogság keresésének a következménye, nem állja meg e helyét. A durkheimi érvelésnek – ahogy azt Jászi értette – az volt a két legfontosabb pontja, hogy a jövőbeli boldogság (amely túl távoli ahhoz, hogy az emberek felfoghassák) elképzelése nem lehet a munkamegosztás jelenbeli növekedésének az oka, valamint az, hogy az embernek az élvezetre való képessége korlátozott, míg a munkamegosztás növekedése korlátlan (Durkheim 2001[1895]: 237–241; Jászi 1912d: 510–511). Jászi nem fogadta el ezeket az érveket, mert hitt abban, hogy a munkamegosztás növekedésével együtt az emberi boldogság is kis lépésekben növekedett. Ennek megfelelően szerinte a boldogság keresése valós tényezője volt az emberi fejlődésnek. Jászi idézte azt a durkheimi érvet, hogy az öngyilkossági ráta a munkamegosztás előrehaladásával párhuzamosan növekedett (s ennél fogva ez utóbbi nem eredményezhetett boldogságot), s azt vetette ellen, hogy az öngyilkosság az emberi méltóság és öntudatosság érzésének, gyarapodásának találhatott volna Durkheimnél (Durkheim 2001[1895]: 248–253; Jászi 1912d: 514, 518–521). Jászi érvei abból a meggyőződéséből táplálkoztak, hogy az emberi haladásnak objektíven, mintegy tudományosan mérhetőnek kell lenni, valamint hogy az emberi boldogságnak jól megkülönböztethető fokozatai vannak. Jászi elfogadta azt a feltevést, hogy az emberi természet alapvetően mindenütt ugyanaz, és szembeállította ezt Durkheimnek azzal a gondolatával, hogy a boldogság összefügg az illető lény alkatával – s ezért a vademberek éppolyan boldogok lehetnek, mint a civilizáltak, holott anyagi körülményeik különbözőek – (Durkheim 2001[1895]: 247–248; Jászi 1912d: 517). Jászi szerint a tudománynak érvényes eredményeket kellett produkálni, amelyek azonban egyben meg kellett, hogy erősítsék azokat az értékeket, amelyeket vallott. A tanulmány zárófejezetéseiben a haladáshit kvázi-vallásos formában jelent meg. „A haladás hite a világtörténelmi relativitások szomorú és elbátortalanító vadonjában valami isteni utat, valami feltörekvő rendet talál, melyet követni, melyhez alkalmazkodni egy földi életünket túlhaladó realitással való érintkezés érzését kelti fel bennünk” (Jászi 1912d: 535–536).

A kérdés ugyanaz volt, mint a párizsi látogatás idején: miként lehet a tudományos ambíciókat és a politikai-erkölcsi elkötelezettségeket összeegyeztetni. Csakhogy ekkor már feladta a reményt, hogy egyetemi karriert kezdhet. Ezért még kevésbé hajlott arra, hogy elfogadja Durkheim óvatos és némileg relativista megközelítését. Valójában Jászi találhatott volna Durkheimnél is érveket a saját álláspontja számára, csak a *Szabályok* III. fejezetét kellett volna felütnie. Párizsban Jászi olvasta a *Szabályokat*, Somlót is erre bízta. Sőt, egy ugyancsak 1912-ben írott esszében megemlítette, hogy Durkheim szerint a társadalomtudománynak kell, hogy legyen gyakorlati jelentősége (Jászi 1912c). Durkheim valóban ezt írta: “Mert ugyan miért törjük magunkat a valóság megismeréséért, ha ennek az ismeretnek úgyszólván semmi haszna sincs az életben?” (Durkheim 1978a[1895]: 69) De ez nem volt elég Jászi sem nem újszerű, sem nem különösebben mély társadalmi utilitarianizmusának. Biztos és általánosan érvényes bázist keresett politikai aktivizmusa számára. Ezt Durkheimben nem találhatta meg. Nem tűnik úgy, hogy

a Párizsban átélt és korántsem csak Durkheim személyéhez fűződő 'sokk' messzemenően átformálta volna szemléletét és a szociológiához való viszonyát.

EGY ELMARADT TALÁLKOZÁS – SOMLÓ ÉS MAUSS

Somló Bódog (Felix) (1873–1920), Jászi barátja, a HSZ munkatársa és kolozsvári egyetemi tanár¹⁶ egész más viszonyban állt a durkheimi tudományossággal. Inkább kutató tudós volt, kevésbé közéleti értelmiségi. Több eredeti szociológiai tanulmány és értekezés után – talán alkalmazkodva ahhoz, amit a jog egyetemi tanárától elvártak – hagyományos jogfilozófiai témákhoz tért meg. Ezzel párhuzamosan megszakította vagy felfüggesztette a HSZ-hez és Jászihoz fűződő kapcsolatait. De még a konvencionális kutatási területekre való áttérése előtt 1909-ben írt egy könyvet a csere primitív formáiról, s ez a HSZ körében született legeredetibb munka volt.¹⁷

Somlót bizonyára befolyásolta Durkheim és 'iskolája'. Jászi párizsi leveleiben felhívta barátja figyelmét a durkheimisták eredményeire.¹⁸ Somló talán nem olvasott annyit Durkheiméktől, mint barátja, de világosabb képzetek voltak a szociológiai munka előfeltételeiről. A probléma az – írta kis módszertani dolgozatában – hogy „man in der Soziologie so häufig geistreich wird, wo man bloss fleissig sein sollte“ (Somló 1909b: 10).¹⁹ Somló látta, hogy a szorgalmas munka objektív feltételektől függ. Ezért nem annyira morális reformot, inkább a szociológiai kutatás alapos átszervezését javasolta. Több – olykor naív – elképzelése volt arról, miként kellene kialakítani az átfogó leíró szociológia kereteit, a kollektív szociológiai munka formáit. Bár ismerte az *Année* munkamódszerét²⁰, a kollektív és leíró szociológiára vonatkozó javaslatát más

16 Somlóról lásd: Litván 1973, 1950; Sárkány 1977; Zsigmond 1977a, 1977b.

17 A könyvet és a hozzá társuló könyvecskét németül írta (Somló kétnyelvű volt, anyjával németül társalgott és levelezett), hatása Magyarországon nagyon csekély volt. A legfontosabb gondolatokat közzétette a HSZ-ben (Somló 1909), az alátámasztó antropológiai elemzéseket nem. Polányi Károly egy 1948-as levelében azt írta, hogy Somló könyvét csak azután ismerte meg, hogy Mauss hivatkozott rá, noha jogi doktorátusát Somlónál szerezte (Berthoud 1991).

18 A *Szabályok* olvasását ajánlotta Somlónak, és kiemelte a kollektív szociológiai munka fontosságát (lásd 1905. március 1-én írt levelét: Litván–Varga 1991: 77–78). „A vallásszociológia a legnehezebb dió, viszont azt hiszem, hogy ez a kutatás sokkal erősebb fényt vet a társadalmi tüneményekre, mint minden egyéb” – írta 1905. április 11-én, és azt javasolta, hogy dolgozzanak közösen ezen a témán (Litván–Varga 1991: 91). Hangsúlyozta az objektív, összehasonlító kutatás fontosságát. (Lásd az 1905. május 6-án kelt levelét: Litván–Varga 1991: 95.) 1905. május 21-én írta: „Azt hiszem, hogy a szociológia egy kis részletének teljes kidolgozása ... nemcsak tudományosan ér többet, de az ember egyéni szociológiai világnézetének kiépítése szempontjából is sokkal gyümölcsözőbb, mint valami nagy tartomány átszáguldozása” (Litván–Varga 1991: 99). 1907-ben sürgette Somlót, hogy írjon ismertetést az *Année* legutóbbi (azaz a 10.) kötetében közölt eredeti tanulmányokról („valóságos modellje a Durkheim iskolának” – minden valószínűség szerint Huvelin [1907] és Hertz [1907] tanulmányáról van szó) [Litván–Varga 1991: 159] – Somló nem írta meg az ismertetéseket.

19 Itt is megköszönöm, hogy Saád József rendelkezésemre bocsátotta Somlóval foglalkozó, A pozitivisták módszertan két programja című kéziratos tanulmányát.

20 A cseréről írott tanulmány az *Année* négy kötetére utalt: a 4-ikre – Mauss ismertetése a tasmaniai etnológiáról (Mauss 1968[1901]) –, az 5-ikre – Durkheim tanulmánya a totemizmusról (Durkheim 1969[1902]) –, a 6-ikra – Durkheim és Mauss osztályozás-tanulmánya (Durkheim–Mauss 1978[1903]), Durkheim egy indián etnológiával foglalkozó könyvről írt recenziója – Durkheim 1903], Simiandnak a primitív gazdaságról írt recenziója (Simiand 1903) –, és a 8-ikra – Durkheimnek a néma

kezdeményezésekre építette, így például Spencer *Descriptive sociology*-jára, Steinmetz elképzelésére vagy a Thurnwald által kidolgozott kérdőívre (Somló 1909b: 10: 43–48). Somló látta, hogy a társadalmak megfelelő osztályozása a komoly szociológusi munka előfeltétele, ugyanakkor viszont ez az osztályozás csak a fő intézmények jó leírásán alapulhat. Nem próbálkozott a probléma megoldásával (Somló 1909b). Ebben a kontextusban elemezte (Somló 1909b: 24–36) – igen kritikusan – Durkheimnek a társadalmi típusok osztályozására tett javaslatát (Durkheim 1978a[1895]: 95–107).

Somló viszonylag hosszú időt töltött a Solvay Intézetben, Brüsszelben, amelyet mint ideális kutatóhelyet írt le (Somló 1908). Látogatásának nemcsak a ma már teljesen elfeledett módszertani javaslata volt az eredménye, hanem utolsó szociológiai műve is, a primitív cseréről írott könyve (Somló 1909a).²¹

A Solvay Intézetben Somló láthatta, mit jelent az, hogy a kutató megfelelő kutatási eszközökkel rendelkezik. Ezeket az eszközöket ugyanolyan módon használta, mint a századforduló legtöbb más szociológusa (így Durkheim is): a hozzáférhető könyvekből próbálta megtudni, milyen a 'primitív' társadalom. Nem a módszertana, hanem a kérdésfeltevése volt újító. A javak cseréjére vonatkozó információkat gyűjtötte. Mint sok más kortársa (többek közt Durkheim), ő is a közép-ausztráliai törzseket tekintette a 'legprimitívebbeknek' (és egyben a legjobban ismerteknek). Somlóra is nagy benyomást gyakorolt a Spencer és Gillen két kötetében közölt információtömeg (Spencer–Gillen 1899, 1904) – ezeket a köteteket Durkheim is nagy mértékben használta.

A könyvben Somló később Mauss által is felvetett gondolatokat fogalmazott meg. Mauss az ajándékról írott esszéjében helyeslőleg idézte Somlot {sic}: „ugyanabba az irányba indul, amerre mi” (Mauss 2000[1925]: 200).²² Somló tézise az volt, hogy a javak cseréje univerzális jelenség. „Az alapvető tény, mely kiindulópontul kell, hogy szolgáljon, az, hogy az összes megvizsgált törzsek a javak forgalmát ismerik, mégpedig éppúgy a törzsközi cserét, mint jószágforgalmat a törzsön belül. ... Amennyire képesek vagyunk a társadalmi fejlődést visszafelé követni, mindig megtaláljuk a javak forgalmát is” (Somló 1977[1909]: 383–384). Somló polemikusan fogalmazta meg a tézisét: egyfelől Karl Bücherrel és 'az individuális szükséglet-kielégítés' fokának a tézisével szemben, azaz azzal a tézissel szemben, hogy volt egy fok, ahol az egyének rögtön elfogyasztották, amit találtak, elfogtak vagy elejtettek, másrészt Engels vagy Lafargue öskommunizmus-tézisével szemben (Somló 1977[1909]: 396–404, 406–408).

Maussnak azért lehetett az a benyomása, hogy Somló ugyanabba az irányba indult el, mint a durkheimisták, mert Somló a csere eseteit a társadalmi és vallási szervezettel, a rokonsági struktúrákkal való összefüggésükben vizsgálta. Somló a primitív gazdasággal kapcsolatban megjegyezte, hogy „nem szabad abból a feltevésből kiindulnunk, mintha tudnánk olyan társadalmi jelenségeket találni, amelyek tisztán csak gazdasági jelenségek, és semmi mások. Ellenkezőleg, azt kell feltételeznünk, hogy a gazdasági tényekre úgy bukkanunk, hogy azok a jogi előírásokkal, erkölcsi parancsokkal, vallási hitelemekkel és ceremóniákkal nagymértékben össze vannak fo-

kereskedelemlről írt jegyzete (Durkheim 1975a[1905]) –.

21 Nem ez volt Somló első kirándulása az antropológiába. Professzorával és mentorával együtt publikált egy vékonyka könyvecskét a totemizmus eredetéről (Pikler.–Somló 1900).

22 Mauss semmi mást nem tudott Somlóról. Lásd Berthoud tanulmányát, aki újra felfedezte a Somló–Mauss kapcsolatot (Berthoud 1991).

nódvá“ (Somló 1909a: 45). Somló a cserét a totemisztikus ceremóniákkal való összefüggésekben írta le – foglalkozott az Intichiuma szertartással is, amelyet Durkheim az ’elemi’ vallás központi mozzanatának látott (Somló 1909a: 45–59). Somlót olvasva Mauss azt gondolhatta, hogy itt valaki megsejtette azt, amit ő írt később a ’totális tényekről’. Ahogy Mauss, Somló is hangsúlyozta az ajándéknak mint a csere egy formájának a fontosságát és a vele kapcsolatos kötelezettségeket (Somló 1909a: 156–157). Somló a primitív ajándékot úgy tekintette, mint ami összeolvasztja a modern ajándék és modern csere fontos elemeit. Volt azonban egy lényeges különbség abban, ahogy Somló és Mauss tárgyalták az ajándékot: Somló úgy vélte, hogy a lényeges elem a javak cseréje, és az ajándékforma ehhez képest másodlagos, míg Mauss kiemelte a csereformák fontosságát. Számára a forma volt a lényeg. Somló hitt a fejlődésben, míg Mauss beállítottsága e tekintetben komplikáltabb volt.

Sor kerülhetett volna egy Mauss–Somló dialógusra – de nem került sor. Somló bizonyára belátta, hogy ha voltak fontos felismerései, ez azért volt, mert Brüsszelben megvoltak a munkájához azok a feltételek, amelyek Kolozsváron nem. Azt hiszem, ez is hozzájárult ahhoz, hogy előbb a szociológiai kutatást, majd az életet adja fel.

ÚJ SZEREPLŐK ÉS ÚJ ÉRTELMEZÉSEK

A század első évtizedének a végén a Durkheim-recepcióban új szereplők jelentek meg. Ez a Durkheimmel kapcsolatos irodalmi tevékenység fellendüléséhez vezetett. Ezzel egyidejűleg a HSZ tényleges monopóliuma Durkheim-ügyekben megszűnt.

(Kislégi vagy Kisléghy) Nagy Dénes (1884–1984) 1907–1908-ban Párizsban tanult.²³ Hallgatta Durkheim előadásait az ’erkölcsök fizikájáról’ – feltehetőleg a később *Leçons de sociologie* (Durkheim 1969c[1950]) címmel ismertté vált előadások egy változatát). Visszatérve több ismertetésben is hűségesen összegezte Durkheim nézeteit.²⁴ Első ismertetése az *Année sociologique* IX. kötetével foglalkozott, ahol kiemelte a korai, elsietett általánosítások felett gyakorolt durkheimista kritikát – majd aprólékosan összefoglalta a kötet tartalmát, mint azt későbbi írásaiban is tette (Nagy 1910c). Ő írta nem sokkal a megjelenése után a *Formes*-ről megjelent szokatlanul hosszú ismertetést (valójában kivonatot) (Nagy 1912). Foglalkozott Lévy-Bruhllel is (Nagy 1910a), és már a háború alatt írt az *Année* utolsó kötetéről (Nagy 1916),²⁵ majd az ő tollából származott az egyik Durkheim-nekrológ (Nagy 1918). Durkheim volt számára a szociológus, ahogy ez kis szociológia-kötetéből is kiderül (Nagy 1922).

Durkheim megjelent a frissen alapított, a TT-ből kivált liberális és konzervatív értelmiségiek által alapított *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (MTSZ) hasábjain is. Az első ismertetést Vályi Bódog (Félix) írta, Nietzsche fordítója, később a rövidéletű *Revue politique internationale* (Lausanne) szerkesztője, iszlám és török szakértő,

23 Életére lásd Kislégi Nagy D. 1979.

24 A két háború közt elsősorban közgazdaságtannal foglalkozott. Már nyugdíjasként tért vissza Durkheimhez a hatvanas években – lásd ott.

25 Ugyanezt a kötetet a HSZ körének egy másik tagja, Dienes László is recenzálta (Dienes 1914). Nagy a Magyar Társadalomtudományi Szemlébe is írt Bouglé kaszt-könyvéről (Nagy 1910e).

aki ezidőben Párizsban élt.²⁶ Vályi szemléje (amelyben a munkamegosztás-könyvet és a *Szabályokat* tekintette át) egészen más irányú volt, mint a HSZ-ben megjelentek. Míg a HSZ munkatársai azt tartották Durkheim érdemének, hogy törekedett egy önálló, specializált szociológia megteremtésére, Vályi megróttá Durkheimet, hogy nem látta a specializálódás veszélyét. Vályi a tudományoknak és a 'bölcészetnek' a közeledését preferálta: „... lehetetlen észre nem vennünk, hogy a tudományok fejlődési iránya az utolsó évtizedek óta egyre erősebben a bölcészet felé hajlik ... Az olyan fiatal tudomány, minő a társadalomtan, pedig éppenséggel iránytalanná válik, ha nem támaszkodik a bölcészetre.” (Vályi 1908: 213–214) Kifogást emelt Durkheimnek a társadalmi tényekről alkotott elképzelése ellen, „törvénytelen conceptio”-nak minősítve azt, akárcsak a Durkheim által dícsért pszichológiai megközelítést (vagyis a kísérleti lélektant) (Vályi 1908: 217–219). Vályi hangsúlyozta a normális és patológikus durkheimi megkülönböztetésének organicista eredetét, és súlyos fenntartásai voltak a bűn értelmezésével szemben (Vályi 1908: 220–221). Jászinak alapvető kifogásai voltak a durkheimi elképzelés gyakorlati-politikai implikációival szemben, de egyetértett a specializált szociológia megteremtésének programjával. Vályi számos durkheimi gondolatot elfogadott, de elutasította az egész lényegét: kritikájának az volt a lényege, hogy elhibázott a külön szociológiai tudományosság megteremtésének terve. Ez a megközelítés egybevágott a tudás természetére vonatkozó hagyományos eszmékkel.²⁷

Nem lehet tudni, hogy Vályi szemléje fordította-e Balla Antal (1886–1953) – az MTSZ-hez közel álló mérsékelt liberális közgazdász és újságíró – figyelmét Durkheimre. Mindenesetre ő készítette el az első teljes és pontosan ötven évig az egyetlen Durkheim-könyv fordítást. A vallási élet elemi formáit 1914-ben recenzálta az MTSZ-ben. Hangsúlyozta, hogy a vallás az emberi élet legfontosabb ténye, a kollektív élet természetes terméke. Az az állítás, hogy a tudomány a vallásból bontakozott ki, „nem azt jelenti, hogy a tudomány ellentétben van a vallással vagy hogy szükségképpen tagadása a vallásnak.” „Minthogy pedig {Durkheim} a vallási és társadalmi alakulásokban spirituális erők működését látja, a legerősebb érvet nyújtja ebben a munkájában a történelmi materializmus néven ismert elmélet ellen” (Balla 1914: 69). Balla szerint Durkheim a vallási élményt a tudományostól eltérőnek, de azzal egyenrangúnak látta, s e tekintetben James-szel, „a vallás egyik legnagyobb modern védelmezőjével” értett egyet (Balla 1914: 68). Ez az inkább konzervatív olvasat tehette elfogadhatóvá Durkheim korábbi (és mások mellett a francia konzervatívok által is hevesen támadott) műveit Balla számára. Súlyosan megsebesült a háborúban, s feltehetőleg lábadozása közben lefordította és közreadta a *Szabályokat* (Durkheim 1917).

26 Az ismertetés első mondata kifejezte a szerző örömét, hogy „a tudományos társadalomtanak otthon nemcsak egyesülete, hanem szakszerű folyóirata is támadt” (Vályi 1908a: 211). Jászi barátja, Szabó Ervin mérges jegyzetben háborgott azon, hogy az MTSZ magát az első magyar társadalomtudományi folyóiratnak tartja, s ezzel azt a benyomást kelti, hogy Durkheimet a magyarok számára ő fedezte fel (Szabó 1908). Vályi válaszában leszögezte, hogy az első bekezdést a szerkesztők írták bele németül írt szövegének a fordításába, kijelentette, hogy többet nem ír az MTSZ-be (Vályi 1908b) – és nem is írt. Az MTSZ ugyanazon számában megjelent a *Les documents du progress* körkérdésének az ismertetése is, amelyet a HSZ is recenzált (P. 1908).

27 Vályinak ismernie kellett a német egyetemi körökben elterjedt nézeteket a társadalomtudománnyal kapcsolatban, hiszen 1907-ben ő szerkesztette a *Die Zukunft der Soziologie* című körkérdést a *Dokumente des Fortschritts* számára. (Lásd Rammstedt 1992: 899–900.)

A fordítás fogadtatása vegyes volt, és tükrözte a szellemi életnek a háború vége felé végbemenő átalakulását. A HSZ kritikusa arra mutatott rá, mennyire különbözik Pikler (a HSZ körében kezdetben nagyra tartott) felfogása a Durkheimétól, és igen keményen bírálta a fordítási hibákat (Mérő 1918). Egy katolikus szemle arra utalt, hogy a könyv milyen ellenérzéseket keltett (Husztai 1918). Fogarasi Béla, a Vasárnapi Kör tagja azt húzta alá, hogy Durkheim óvatos és félénk pozitívizmusa egyoldalú, amikor a társadalmi tények kutatását a természettudományok mintájára gondolja el. Kár, hogy Durkheim „a modern történetlogika és culturtudományi logika döntő fontosságú szempontjait, a melyeken egy igazán kritikai alapon álló sociologiai módszertan egyáltalán felépülhetne, sehol sem veszi tekintetbe” (Fogarasi 1917: 355). Fogarasi kritikája természetesen nem annyira Durkheim, hanem a HSZ liberális evolucionizmusa ellen irányult, egy radikalizált konzervativizmus idealista álláspontjáról, amelyről ő, alig egy évvel később, barátaival együtt a kommunizmusra váltott át.

Hasonló volt Bolgár Elek (1883–1955) nézőpontja is. Bolgár írta Durkheimről a legmélyebben szántó elemzéseket a forradalmak előtt. Szövegismerete is kiterjedt volt (e tekintetben csak Nagy Dénes vetekedhetett vele): egyformán járatos volt a századforduló előtti, inkább pozitívista és a századforduló utáni, inkább filozófiai és antropológiai munkákban, ismerte Durkheim elképzelését a megismerés szociológiai elméletéről. Bolgár egy idealista szociológiai-metafizikai szintézist keresett Durkheimben is (Bolgár 1917b).

A Bolgár által keresett szociológiai szintézis különbözött a filozófiától éppúgy, mint a tudományostól: metafizikai volt abban az értelemben, hogy asszimilálta a társadalmi élet meglevő magyarázatait, alkalmazott és logikai volt abban az értelemben, hogy empirikus volt. A társadalomtudománynak ebben a perspektívában értékelő megközelítésnek kellett lennie, amely az egymástól elszigetelt és ezért hibás magyarázatokat kombinálja (Bolgár 1917b). Bolgár szerint a szociológiai szintézisnek önállóan kell lennie, ezért el kell különülnie a korlátozott pszichológiai magyarázatoktól ((Bolgár 1917a). Bolgár szerint a szociológia nem lehet metafizikaellenes, „... a szociológiai szintézis következetesen kiépítve még arra is alkalmassá válik, hogy egységes világnézet alapjait rakja le, ... ebben az irányban is betöltheti a régi értelemben vett metafizika világnézeti hivatását” (Bolgár 1918b: 150). Itt már nem szaktudományosságról volt szó, hanem iránymutatásról, egy megváltó tudásról – ennek szükségességét Bolgár rendkívül absztrakt nyelvezeten fejtette ki.

Durkheimet Bolgár ezeknek a megfontolásoknak a fényében értékelte. Durkheim szintézisreemtő volt a szemében – sajnos nem teljesen következetes szintézisreemtő. Bolgár az osztályozás-tanulmány (Durkheim–Mauss 1978[1903]) és a vallásszociológia (Durkheim 2003[1912]) alapján foglalta össze Durkheim elképzelését a megismerés társadalmi determinációjáról (Bolgár 1918b: 139 ff). Bár a pszichologizmus maradványait vélte felfedezni Durkheimnél, végül arra a következtetésre jutott, hogy ez egy szociológiailag megalapozott pszichologizmus. Ebben az értelemben foglalkozott az egyéni és kollektív reprezentációkat tárgyaló tanulmánnyal is (Bolgár 1918b: 141–143; Durkheim 1996a[1898]), és ennek megfelelően értékelte a társadalmi tények Durkheim által adott meghatározását. (Bolgár 1918b: 144) Bolgár utalt arra is, hogy Durkheim a társadalomtudományok szintézisét próbálta megvalósítani (Bolgár 1918a: 259).

„Amikor nem pusztán hipotetikusan, de teljesen megbízható pontossággal kimutatta a vallásnak, az erkölcsnek, sőt magának a legvégső, legszubtilisabb megismerési problémáknak szociális vonatkozásait, ... épen ezzel a tudományos munkájával, ezzel a pozitív törekvésével lendített nagyot egy szociális metafizika kialakításának lehetőségén” (Bolgár 1918b: 150–151).

Jászi is azt mondta Durkheimről, hogy metafizikus, s úgy vélte, hogy eljárása nem eléggé empirikus (például amikor a kollektív reprezentációkról beszélt). Bolgár ellenkezőleg úgy vélte, hogy Durkheim nem tudott következetesen metafizikus lenni. Túl pozitívista volt, nem volt eléggé idealista és kritikai szellemű, elfogult volt a filozófiával szemben:

„...félta a szociológia objektivitását, pozitivitását, realitását, tudományosságát azoktól a félig filozófiai jellegű általánosságoktól, melyek elkerülhetetlenül együtt járnak az egyes társadalomtudományok nézőpontjain túlhatoló, azokkal szemben *metaszociálisnak* tekinthető oly szintézissel, aminőt az általános szociológia akar kifejezni” (Bolgár 1918a: 259).

Durkheimben spontán metafizikai tendenciákat látott, amelyek nem tudtak kiérlelődni pozitívizmusa miatt, s ezért nem tudott teljesen kibontakozni a 'szociális megismerés elmélete' (Bolgár 1918b: 151–152). Durkheim így „a *'philosophiae socialis principia logica'* helyett a logika principiumainak szociálfilozófiai alapjait” akarta kidolgozni (Bolgár 1918b: 152–153). Bolgár szerint Durkheim nem dolgozta ki az egységes rendszerezés szempontjait. Halálával

„... a szociológiai kutatás egy történelmi fázisa záródik le. ... a szociológia a szó szintetikus értelmében, új utakra kényszerül. A kultúra filozófiája, az általános értékelmélet, a szellemi tudományok logikája lesznek vezérlői ezeken az utakon és ha a jelek nem csalnak, ezek fogják végleg hozzájuttatni ahhoz az egységhez, amely majd szociális megismerésünk teljességét hozza magával” (Bolgár 1918a: 73).²⁸

Jászi is, Bolgár is hiányolta Durkheimnél, hogy nem tudta a vezérlő értékszempon- tokat megadni. Csakhogy nem ugyanazt várták tőle. Jászi tudományos fejlődéstörvényeket várt volna, amelyek képesek a reformer cselekvést vezérelni. Bolgár – az anyagi fejlődésből kiábrándult és a háború katasztrófája miatt kétségbeesett nemzedék szemléletének megfelelően – új kulturális értékeket és jelentéssel bíró eszméket várt. Durkheim bizonyára egyik szerepre sem volt megfelelő jelölt. Igazi teljesítménye, az önálló szociológia megteremtése túl kevés vagy túl sok volt a szellemi és politikai ve- zéreszméket kereső magyar értelmiségiek számára.

28 A HSZ két nekrológot is közölt Durkheimről: az egyiket Bolgár írta (1918c), aki az egyik cikket foglal- ta össze, a másik Halbwachs a *Revue philosophique*-ban megjelent nekrológiájának a kivonata volt (Kol- nai 1918).

FELEJTSÜK EL

Nem szükséges részletezni, mennyire más ország volt Magyarország 1920-ban, mint 1914-ben. Az anyagi és szellemi kimerüléshez hozzáadódó politikai válság mindenben megváltoztatta a tudományos gondolkodás feltételeit. A számba jöhető szereplők köre is alapjaiban változott meg. Jászi, Bolgár – ki a proletárdiktatúra, ki a fehérterror elől menekülve – elhagyta az országot, Szabó Ervin még korábban meghalt, a reményvesztett Somló öngyilkos lett. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt.

Ismert, hogy mind a HSZ, mind az MTSZ megszűnt. Később más néven újraindultak: a HSZ 1926-ban *Századunk* néven (SZ), és 1939-ig megjelent. A *Társadalomtudomány* (TT) és az MTSZ között ilyen közvetlen folytonosság nincs, de jellegében ez a konzervatív-liberális 1921-ben indult és 1944-ig megjelenő szemle mégis közel áll az MTSZ-hez.²⁹ Mindkét szemle viszonylag nyitott volt a nyugati szellemi áramlatok iránt, de eltérő módon. Durkheim azonban lekerült a napirendről.

Azok, akik korábban befektettek Durkheimbe, továbbra is mutattak valami érdeklődést iránta. Ez volt a helyzet Nagy Dénessel³⁰ és Ballával. Balla –amikor a Bouglé³¹ által kiadott, filozófiai dolgozatokat összeszedő kötetet ismertette (Durkheim 1996[1924])– Durkheimben a destruktív és egyoldalú individualista erkölcs elkötelezett ellenfelét találta meg. Balla szerint Durkheim hangsúlyozta, hogy „... kell lenni minden időben bizonyos szigorú, a társadalom minden tagjára kötelező erkölcsi szabálynak ...” (Balla 1925: 250). Ugyanebben a szellemben ismertette Durkheimnek a szocializmusról szóló előadásait, amelyeket Fauconnet adott ki (Durkheim 1928). „{Durkheim} Meghatározásának lényege és erőssége az, hogy kirekeszti a szocializmust a tudományok köréből” (Balla 1928). De ennek a konzervatívra színezett Durkheimnek sem volt érdemleges hatása.³²

Dékány István (1886–1965), aki olyan sokat írt szociológiáról és társadalomfilozófiáról, tulajdonképpen negligálta Durkheimet. Dékány, akit a tudományos elit tagjai megvetettek végtelen eklekticizmusa miatt, aki egy időben a TT szerkesztője volt, hosszú ideig magántanár maradt, és csak 1942-ben lett a ‘társadalomtan’ tanára. Mindent elolvasott és sokat írt. Kétségtelenül ő volt a szociológiában leginformáltabb ember Magyarországon – eredeti gondolatok híján. A ‘társadalom lélektanába’ írott bevezetésében szinte mindenkit említett vagy idézett, aki valami szociológiai írt – kivéve Max Weber. Durkheimnek csak egy zárójelben jutott hely (Dékány 1923: 115). Terjedelmesebb társadalomfilozófiájában számos szociológust idézett. Úgy tűnik,

29 A TT történetéről lásd Saád tanulmányát (Saád 1989a).

30 Mauss ajándékról szóló esszéjét is recenzálta (Nagy 1926).

31 Bouglé maga kapcsolatban maradt egyes magyar társadalomtudósokkal: 1938-ban látogatást tett az Eötvös Kollégiumban, és elő is adott a francia társadalomtudományról, összefoglalva 1935-ban kiadott áttekintését (Bouglé 1935, 1938; Dékány 1940).

32 Érdekes, hogy a viszonylag jól informált id. Bibó István, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója és a TT első szerkesztője a ‘primitív emberről’ írt kis könyvecskéjében semmit nem tudott Durkheimről, noha ismerte Tylor, Lévy-Bruhl, Hubert és Mauss, Vierkandt, Westermarck és mások munkáit (Bibó 1927).

Othmar Spann volt számára a legfontosabb – Durkheim megint hiányzott (Dékány 1933). Dékány pedig olvasta Durkheimet: a szabad és kötött környezetformákról írott dolgozatában megemlítette a hivatási szerveződések durkheimi gondolatát, a *Division* második bevezetésére utalva (Dékány 1930). Egyáltalán nem volt természetes, hogy valaki Magyarországon 1930 előtt ismerje ezt az írást (senki nem utalt rá a háború előtt, amikor Durkheim jobban jelen volt a szellemi életben). Dékány utolsó publikációja a társadalomtudományokba írott bevezetés volt (Dékány 1943). A nemzetközi irodalom ismerete, ahogy a bevezetésben tükröződött, megfelelt a szakma harmincas évekbeli szintjének: tudott a legfontosabb német szociológusokról, Weberről, Tönniesről természetesen, de Spannról, Wieséről, Geigerről, Vierkandtról is. Az amerikai szerzők listáján Ross, Bogardus, Ellwood, Hayes, Park és Burgess, MacIver, Sorokin szerepelt – nem rossz elindulás. A durkheimianusokat szimbolikusan a szemétkosárba dobta. „Végre is ahogy Spencertől elbúcsúztunk, úgy a Durkheim-féle iskolára is egyszer rá kerül a sor, mégha 2-3 évtizeden át szorgos munkát végzett is” (Dékány 1943: 383).³³

Durkheimről Hajnal István (1892–1956) írt viszonylag részletesebben.³⁴ Esszéje (Hajnal 1993[1939]), amelyben Durkheim feltűnik, azt próbálta feltárni, hogy a szociológia mit nyújthat egy szélesen felfogott és elméleti igényű társadalomtörténet számára. Az esszé központi fogalmai az élet és a forma voltak. Bevezette a *társadalmasodás* neologizmust, a *Vergesellschaftung* megfelelőjét. A társadalmasodás a tevékenység intézményekbe, szilárdabb kapcsolati formákba, társadalmi alakulatokba való rögzülését jelenti. Az a gondolat, hogy élet állandó folyamata strukturális formákban rögzül, egészen simmelinek tűnik, de minden valószínűség szerint Simmelt nem ismerte³⁵ – mindenesetre az esszében nem fordul elő a neve. Hajnal fő forrásai Vierkandt és Freyer voltak. Ahogy rögtön az esszé elején bejelentette, Hajnal mindenekelőtt a német szociológiát kívánta áttekinteni. Ennek ellenére Weber (akit pedig ismert³⁶) szintén hiányzott a társadalomtörténet számára fontos szociológusok közül. Freyer, fő forrása Budapesten tanított 1936-tól 1942-ig, tehát akkor, amikor Hajnal a tanulmányt írta.

Úgy tűnik, hogy Hajnal Durkheimtől csak a *Szabályokat*³⁷ ismerte (Lakatos 1996: 107). Durkheimmel foglalkozó megjegyzéseiben a módszertani megjegyzéseket szociálfilozófiává alakította át: „... a 'szociális tény' valami olyasmit fejez ki, ami az élettel szembeszegülő akadály ... Újfajta jelenségem, amely az eleven élettől, úgy érezhető, valamiként kemény, szilárd szegélyekkel-állaggal különül el” (Hajnal 1993[1939]: 166). Idézetekkel nem támasztotta alá ezt az interpretációt – ez reményte-

33 Ottlik László nem a szociológiát, hanem a 'társadalomtant' akarta megalapozni, egy normatív, a nemzet eszméjéhez vezető tudományt „A társadalom inter-szubjektíve közösen elismert hatalmak tekintélyén alapuló, fegyelmezett összetartozás, amely kooperációban nyilvánul.” (Ottlik 1926: 115). A mindössze lábjegyzetben említett durkheimi szociológiát (a *Szabályokat*) önellentmondásosnak minősítette (Ottlik 1926: 119).

34 Hajnalról lásd Lakatos 1996 és Glatz 1993.

35 Lakatos László, személyes közlés

36 Webert a magyar történészek közül többen ismerték és használták. Lásd Saád József tanulmányát (2005: 25–33).

37 A francia eredetit, nem pedig a Balla-féle fordítást használta. Lakatos László, személyes közlés.

len vállalkozás lett volna. Hajnal párhuzamosságot látott Tarde és Durkheim között: Tarde azt vizsgálta, „miként megy át az eleven élet szociális struktúrába”, Durkheim azt, miként áll ellen a struktúra az életnek. „A könyörtelen fogalmi elkülönítés az élet és a struktúra között: azóta is szinte megrendítő élmény minden szociológus számára” (Hajnal 1993[1939]: 166). Durkheim szemére vetette, hogy mechanikusan tekinti a strukturálódást, nem veszi észre „a lüktető eleven pszichét” a ’szociális tényekkel’ szemben (Hajnal 1993[1939]: 167). Hajnal Freyer szemüvegével olvasta Durkheimet. Értelmezése inkább félreértelmezés – de nem is volt befolyása a későbbi Durkheim-recepcióra.³⁸

DURKHEIM, A MINTASZERŰ SZOCIOLÓGUS

Az 1946 és 1948 közötti átmeneti periódusban a budapesti egyetemen Szalai Sándor számára hoztak létre egy szociológia tanszéket, s körötte egyfajta szeminárium vagy kutatócsoport is kialakult. Szalai két bevezető jellegű könyvet is publikált ekkor (Szalai 1946, 1948). Már a korábbiakban is az ekkor alakuló kánon ’klasszikus’ figurái szerepeltek: Marx, Pareto, Weber, Wiese, Scheler. Mannheim, Oppenheimer voltak a gyakran idézett szerzők – és Durkheim. A második könyv rendszeresebben tárgyalta a szociológia történetét, s ebben egyenlő súllyal szerepeltek Durkheim, Simmel, Weber. Szalai az öngyilkosságról és a munkamegosztásról szóló könyveket tárgyalta részletesebben, a *Szabályokról* szót sem ejtett. Az öngyilkossági típusok ismertetése után Jászi ellenérzéseire emlékeztető módon azt vetette Durkheim szemére, hogy nála a társadalom „megszűnik *tény és valóság* lenni: különös, az egész világot magábanfoglaló, anyagtól, tértől és időtől független dologgá válik” (Szalai 1948: 59). Erőteljesebb volt az a kifogás, amelyet a munkamegosztásra vonatkozó durkheimi gondolatok³⁹ kapcsán fogalmazott meg. Durkheim ugyanis nem veszi észre, „hogyan a munkamegosztás nem *csak* társadalmi tény, sőt nem is elsődlegesen az, hanem benngyökerezik az anyagi világban, a termelésben, a létfenntartás módozataiban” (Szalai 1948: 60). Az ellenvetés értelmét a Marxszal és Leninnel foglalkozó oldalak tették világossá.

Noha Szalai egyértelműen marxista megközelítést képviselt, marxizmus-értelmezése és különösen a szociológia mint önálló tudomány koncepciója nem illett a hivatalos vonalba. A Szalai-féle csoportot feloszlatták, a tanszéket megszüntették, Szalait bebörtönözték. A csoportból volt, aki emigrált (mint Harsányi János), másoknak egy időre (még akkor nem sejtették, hogy csak egy időre) fel kellett adni a tudományos ambíciókat (mint Cseh-Szombathy Lászlónak), vagy kevésbé veszélyes terepre váltani (mint Perjés Gézának).

A hatvanas évekbeli viszonylagos ideológiai ’olvadás’ lehetővé tette a szociológia újrjelentkezését. A fél-autonóm szociológiai diskurzus kialakulásával Durkheim újra

38 Egy kivétel talán van: Erdei Ferenc A magyar paraszttársadalom című munkájához fűzött rövid irodalmi jegyzetében azt írta, hogy ’Durkheim szociológiájának vette legnagyobb hasznát’, majd rögtön utána Hajnal említett írására tért át (Erdei 1980[1942]: 248). Igen valószínű, hogy Erdei Hajnaltól hallott Durkheimről, legalábbis más nyoma ilyen irányú ismeretének nincs. Hajnal nem-durkheimianus élet/forma dualizmusának kimutatható hatása volt Erdeire.

39 Különös módon a munkamegosztás könyv alapfogalma, a ’szolidaritás’ elő sem fordul a mintegy egy oldalas összefoglalásban.

megérkezett Magyarországra. A hatvanas években Durkheim már az alapító atyák közé számított, s aligha létezhetett szociológia a világon, amely nem vett róla tudomást. Természetes volt, hogy Durkheimnek ott kell lennie az első lefordított ‘nyugati’ szociológusok közt. Minthogy semmi köze nem volt a marxizmushoz, kevésbé volt gyanús, mint például Mannheim (akire 1990-ig nem is kerülhetett sor)

1967 és 1980 között számos Durkheim alapszöveg jelent meg⁴⁰, majd ezt egy csaknem két évtizedes szünet követte. Bár köztudott, érdemes röviden ezt a kiadói boom-ot röviden áttekinteni. *Az öngyilkosság* fordítása először 1967-ben jelent meg (ugyanabban az évben, mint egy Weber-válogatás), majd újranyomták 1982-ben (Durkheim 1982[1897]). Egy Ferge Zsuzsa által kezdeményezett és szerkesztett, 1971-ben megjelent szöveggyűjtemény, amely az – elsősorban kortárs – francia szociológiáról kívánt áttekintő képet adni (érthető módon a társadalmi struktúra és az oktatás kutatásához kapcsolódó témákra figyelve), Durkheimtől két rövidebb írást tartalmazott – a *Szabályok* második bevezetését és a Buisson-féle pedagógiai lexikonba írott egyik cikkét (Durkheim 1971a[1911], 1971b[1911]). 1972-ben az egy évvel korábban alakult ELTE Szociológiai tanszék gondozásában kiadott (könyvárusi forgalomba nem kerülő) Szociológiai Füzetek sorozatban megjelent egy Léderer Pál által készített válogatás (Durkheim 1972a), amely a *Szabályok* első fejezetét, az *Année* első kötetének bevezetését, a büntetőjog fejlődéséről és az erkölcsi tények meghatározásáról írt tanulmányokat, valamint a *Formes* I. könyvének I. fejezetét (a vallás meghatározásáról) tartalmazta. Az összeállítás az oktatásban használható szövegek hiányán próbált segíteni. Határozott koncepció vezette: a ‘társadalmi tény’ fogalmát járta körbe.⁴¹ E válogatás legkülönösebb vonása, hogy utószóként tartalmazta Adorno végtelenül ellenséges (és alapjában félrevezető) Durkheim-kommentárját. (Adorno 1976[1967]) Egy többkötetes egyetemi jegyzet több, másutt már publikált szöveget tartalmazott (a *Szabályok* első fejezetét, a *Szabályok* második bevezetését, *Az öngyilkosság* III. könyvének első fejezetét). 1974-ben Ferge Zsuzsa és Háber Judit iskolaszociológiai válogatása három részletet adott közre Durkheim pedagógiatörténeti könyvéből (Ferge–Haber 1974: 19–34, 471–479). 1978-ban jelent meg Léderer Pál szerkesztésében és Ferge Zsuzsa kezdeményezésére a legátfogóbb és könyvárusi forgalomba is került válogatás (Durkheim 1978b) a *Szabályok* teljes szövegével (de a második bevezetés nélkül), a tényítéletekről és értékítéletekről szóló tanulmány, a Mauss-szal együtt írt osztályozástanulmány, valamint két, a korábbi zárt terjesztésű kiadványból átvett dolgozat az erkölcsi tények és a vallási jelenségek meghatározásáról. Ez az összeállítás is megőrizte a korábbi, a ‘társadalmi tények’ fogalmára koncentrált kiadvány orientációját, de az ekkoriban a nemzetközi irodalomban is újra előtérbe került osztályozás-tanulmány közlésével kicsit módosított is a képen. A fordítások sora az *Éducation et sociologie* magyar változatával zárult (de kimaradt belőle Fauconnet bevezetése) [Durkheim 1980].⁴²

40 A következőkben számos információt felhasználtam a Ferge Zsuzsával és Léderer Pállal folytatott beszélgetésekből.

41 A kötet már jelezte a Balla-féle fordítás hibás és elavult voltát.

42 A válogatás egy rövid részét már 1948-ban lefordították (Durkheim 1948[1902]). A HSZ-t bemutató, roppant hatású két kötet (Litván–Szücs 1973) bevezetése már utalt Jásziék és Durkheim kapcsolatára, s a közölt tanulmányok közt szerepelt Bolgár Durkheim-ekrológja (Bolgár 1918c).

A hetvenes években már volt egy nagyon kisméretű egyetemi-kutatói közeg, a fordítások ennek az igényeit is szolgálták. 1968-tól a Társadalomtudományi Intézetben két egy éves szociológiai tanfolyam indult, amelyen marxizmus-oktatók és jövőző szociológusok vettek részt. Itt többször is (talán az első évben többször) szóba került Durkheim. Ferge Zsuzsa beszélt róla, elemezték *Az öngyilkosságot*, a társadalmi tények mibenléte vitára adott alkalmat.⁴³ Az első, 1972-ben indult egyetemi szociológus évfolyam az ELTE-n is olvasta Durkheimet, a *Szabályokat* Huszár Tiborral, *Az öngyilkosságot* (mint a helyes módszertan mintapéldányát) Cseh-Szombathy Lászlóval.⁴⁴

A kiadási tevékenység szerény mértékű fellendülése azt tükrözte, hogy Durkheim már klasszikus szerzővé vált. Ez a státus leginkább az általános bevezetésekben és a hallgatók részére készített tananyagokban jelent meg, a tényleges kutatásokban alig volt jelen. A *Szociológia* kilenc évfolyamában, ha eltekintünk Kislégi Nagy két cikkétől (Kislégi Nagy 1973, 1974)⁴⁵ – amelyekben végképp nem új kutatások tükröződtek – Durkheim neve összesen ötször említődött: két, az újonnan megjelent fordításokról szóló recenzióban, két idegen nyelvről fordított (továbbképzési anyagnak szánt) cikk-részletben és egy vallásszociológiai tanulmányban. Durkheim – nem úgy, mint hatvan évvel korábban – a ténylegesen kutató szociológusok számára nem volt közvetlenül érdekes.

Abban, ahogyan Durkheim az általános értekezésekben vagy a kiadásokhoz írt bevezetőkben megjelent, jól tükröződtek a társadalomtudományi kutatások előtt álló lehetőségek.

HÁROM DURKHEIM – HÁROM SZEREP

Kulcsár Kálmán könyve (1971[1966]) elméleti és történeti bevezető kívánt lenni a szociológiába, integrálva a 'polgári' szociológia eredményeit. Bár önértékelése szerint marxista volt, a könyv magán viselte a 'polgári' összefoglalások, mindenek előtt talán Becker és Barnes (1961[1938]) terjedelmes munkájának a hatását. A francia szociológiára térve, Kulcsár Durkheim érdemének elsősorban a makrostrukturális megközelítést, a társadalmi tények elmélyült kutatását tartotta. A munkamegosztás-könyv, a *Szabályok és Az öngyilkosság* gondolatainak rövid összefoglalása alapján Durkheim mint empirikus kutató jelent meg. Kulcsár szinte semmit nem szólt a 'vallási élet elemi formáit' kutató Durkheimről.⁴⁶ Kulcsár szerint a durkheimi szociológia fő vonala a társadalmi szolidaritás kutatása volt, vagyis a társadalmi (morális) ellenőrzés kutatása. Durkheim szociologizmusa „mélyebben fekvő társadalmi igényt” fejezett ki. A probléma, amely a társadalmi szolidaritás elméletében kifejeződött, a tőkés társadalom fejlődéséből adódott. Két út állt úgymond nyitva: a forradalom (már csak a kommun tapasztalatai miatt is), illetve „a tőkés társadalom két alapvető, de ellentétes osztályá-

43 Gombár Csaba, személyes közlés.

44 Lakatos László, Bajomi Iván, személyes közlés.

45 Élete végén Kislégi Nagy néhány más publikációban is elmondta, amit Durkheimről tudott (Kislégi Nagy 1970, 1972a, 1972b); ezek, akárcsak fiatalkori publikációi, alig voltak mások, mint kivonatok.

46 Lévy-Bruhnek tulajdonította a primitív népek kutatásának a kezdeményezését! (Kulcsár 1971[1966]: 183)

nak valamilyen módon egymáshoz való közelítése, az osztályharc elmosására való törekvés” (Kulcsár 1971[1966]: 166, 170). Ez utóbbit szolgálta volna Durkheim.

Kulcsár Durkheimnek egyoldalúságot vetett a szemére: „a társadalmat a *morális jelenségekkel* igyekszik magyarázni” Kulcsár 1971[1966]: 168).

Durkheim „... nem látja a munkamegosztás *tényleges alapját*, a termelési folyamatban végbemenő folytonos differenciálódást. Ezzel függ össze azután, hogy nem ismeri fel: a ’társadalmi szolidaritás’ nem más, mint alapvetően a *termelési folyamatra visszavezethető, egymással sokirányú összefüggésben levő társadalmi viszonyok összessége*. S éppen mert az, nem csupán ’szolidaritás’, hanem ellentmondásokkal, alá- és fölérendeltségi viszonyokkal, küzdelmekkel terhes, történetileg változó viszonyok rendszere” (Kulcsár 1971[1966]: 171).⁴⁷

A Kulcsár-Durkheim viszony a marxista és a ’polgári’ szociológia viszonyát modellálta. Kulcsár nem kérdőjelezte meg a durkheimi megközelítés tudományosságát (míg a korszak számos ideológiai publikációjának a kiindulópontja a ’burzsoá’ szociológia tudománytalansága volt). Durkheimmel szemben két kifogása volt: csak a valóság egy szeletét látta, amikor nem ismerte fel a munkamegosztás objektív determinánsait; másrészt a monopolkapitalizmus rendszerében meghatározott funkciót töltött be, a társadalmi konfliktusok enyhítésére törekedve.⁴⁸ Mindebből az következett, hogy a marxista szociológus sokat tanulhat Durkheimtől, csak arra kell figyelnie, hogy tudatában legyen a durkheimi szociológia objektív funkciójának. A tudományosság remény szerint kölcsönös elismerése alapozta meg azt a kooperációt (konferencia-részvételeket, ösztöndíjakat), amely olyan fontos volt a születő magyar szociológia számára. Kulcsár az adott keretekhez igazodva ezt igyekezett biztosítani – mint tudós is és mint tudományos bürokrata is.

Cseh-Szombathy megközelítésmódja egész más volt. Tagja volt a Szalai-csoportnak és Durkheimet még akkor olvasta. *Az öngyilkossághoz* írt bevezetése (Cseh–Szombathy 1982[1967]) a könyv tudományos jelentőségét úgy mutatta be, hogy a modern módszertani és tartalmi eredményekhez hasonlította a Durkheiméit. Cseh-Szombathy azt hangsúlyozta, hogy *Az öngyilkosság* nemcsak történetileg jelentős, hanem a modern tudós is sokat tanulhat Durkheimtől. Durkheim könyvében „a szociológiai kutatás alapvető eljárásai olyan világosan állnak előttünk, ... ahogyan azóta is kevés szociológiai munkában” (Cseh–Szombathy 1982[1967]): 6). Durkheim a mintaszerű szociológus. Példaképpen a „multivariáns anlízist” vette, vagyis azt az elemzést, amelynek során Durkheim kimutatta, hogy a „faji-nemzetiségi jelleg” nem

47 Az 1972-ben megjelent, korlátozott terjesztésű szöveggyűjtemény névtelen bevezetője ugyancsak Durkheim szemére vetette, hogy a „szellemi intézményekre korlátozva a társadalmiság kritériumait” (sic) járt el, és a kiutat „a morális megváltásban keresi, az erkölcsi nevelést akarja mindenhatóvá tenni.” Ez a bevezetés is azt hangsúlyozta, hogy a „polgári és marxista szociológia egész története a konfrontáció története”, és Durkheim „a maga nemében páratlanul koherens elméleti eszköztárt felvonultatva” volt „a forradalom és a marxista gondolat tudatos ellenzője” (Előszó 1972: 6–7). Ez a szöveg nyilvánvalóan legitimációs szerepet játszott, hiszen a sorozatot, amelyben megjelent, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya adta ki.

48 Az a körülmény, hogy Kulcsár több alkalommal politikailag konzervatív tudósként jellemezte Durkheimet (Kulcsár 1971[1966]: 166, 179), nem ebből az értékelésből fakadt, hanem a szociológiatörténetírásban a hatvanas évek elején uralkodó felfogást tükrözte. Lásd ezzel kapcsolatban például Coser írását (1960). Láttuk, hogy fél évszázaddal korábban Jászi is reakciónak, kispolgárinak tartotta Durkheimet (Litván–Varga 1991: 83).

játszik meghatározó szerepet az öngyilkossági gyakoriság alakulásában (a svájci kantonok nemzetiség és domináns vallás szerinti összehasonlításával) [Cseh–Szombathy 1982[1967]: 8–10]. Cseh–Szombathy is hangsúlyozta, hogy Durkheim némely elemzése hibás, hogy olykor túl sok időt töltött irreleváns hipotézisek kiküszöbölésével, a bevezetés egésze mégis azt igazolja, hogy ez a fajta megközelítés érvényes maradt mindmáig. Ezt a célt szolgálta az is, ahogy az előszó utolsó harmada a modern öngyilkosságkutatásokkal foglalkozik: ezek azt támasztják alá, hogy bár a durkheimi elemzések egy része elavult, egyes megállapításai megkérdőjelezhetők⁴⁹, a tudományos kutatás mégis építhet rájuk, kiegészítheti és pontosíthatja őket.⁵⁰

Cseh–Szombathy, anélkül, hogy a kifejezést használni, a szociológiai tudományt kumulatív vállalkozásnak mutatta be. Durkheim ebben a képben olyasvalaki, akinek a nézeteire bizton lehet építeni, akinek a ’vállára lehet állni’. Ebben a megközelítésben a magyar szociológia előtt álló feladat az volt, hogy elsajátítsa a másutt már megszerzett tudást, s onnan lépjen tovább. Fontos mozzanat volt, hogy a durkheimi és Durkheim utáni öngyilkosság-kutatást egymás mellé állította. A kettő viszonya példaszerű viszony volt: az alapító személy eredményeinek elismerése és dogmatizálásának elkerülése azt mutatta, hogy miképpen kell a szociológiát továbbépíteni. Ebben a képben nem volt semmi helye a ’polgári szociológus’ Durkheimnek és a marxizmusnak sem. Cseh–Szombathy természetesen az előszó írása idején domináns és a formálódni kezdő magyar szociológia sok szereplője által elfogadott szociológiai megközelítés alaptémáit variálta. Durkheim ekkor már a szociológia egyik alapító atyja volt – erről szolt az előszó..

Az 1978-as tanulmánygyűjtemény Ferge Zsuzsa által írt bevezetője egy harmadik megközelítésmódot képviselt. Noha a bevezetőre közvetlenül nem hatott a Durkheim-recepcióban világszerte megkezdődött átalakulás,⁵¹ egész orientációja párhuzamos volt azzal. A franciaországi ’*retour de ou à Durkheim*’ (Balandier 1975) átalakította a teljesítményéről és hibáiról alakított képet. A Jean Duvignaud (Durkheim 1969b); Jean-Claud Filloux (Durkheim 1970) és Karády Viktor (Durkheim 1975b) által gondozott szövegkiadások nyomán sok tekintetben megváltozott a kanonizált munkák értelmezése. Az sem volt elhanyagolható, hogy a hatvanas években ismertté váló Bourdieu (akitől ugyancsak 1978-ban jelent meg egy alapvető és Ferge Zsuzsa által szerkesztett válogatás magyarul) valamiképpen Durkheim örökébe látszott lépni. A világban ez volt a konszenzuális és a kumulativitást hangsúlyozó parsonsi szociológia bomlásának az ideje, a marxizmus körüli pezsgés kora.

Ferge Kulcsárhoz hasonlóan ’polgári szociológusként’ definiálta Durkheimet, aki „joggal váltotta és váltja ki a marxista szociológia bírálatát”, s akinek a „szociológiáját valóban az osztályviszonyok, a modern társadalmat strukturáló és mozgató erők félreismerése, pontosabban az osztályviszonyok nem létezővé szublimálása” jellemez (Ferge 1978: 10–11). Csakhogy itt a mérce nem a redukált Marx, hanem – a szóhaszná-

49 „Durkheim halála óta nagyot fejlődött a szociológia módszertana, az egyes konkrét vizsgálatok technikája, megnőtt a lehetősége annak, hogy a matematikai statisztika eredményeit vagy a rokon tudományok legújabb megállapításait felhasználják stb.” (Cseh–Szombathy 1982[1967]: 5).

50 „Ennek ellenére *Az öngyilkosság* értékét, időtálló voltát bizonyítja, hogy hetven év eltelte után is össze lehet hasonlítani a mai vizsgálati beszámolókkal” (Cseh–Szombathy 1982[1967]: 6).

51 Ferge Zsuzsa visszaemlékezése szerint.

latból és az érvek sorrendjéből láthatóan⁵² – Bourdieu osztálykonceptiója, a szimbolikus erőszak koncepciója. A Durkheim korlátait bemutató bekezdés előtt Ferge már egy a Kulcsárétól és a Cseh-Szombathyétól eltérő képet rajzolt fel róla. Utalt a HSZ Durkheim-recepciójára (ezt röviden Cseh-Szombathy is megemlítette) [Ferge 1978: 5], majd azokat a mozzanatokat sorolta fel, amelyek „nehezen illeszthető {k} be a tőkés társadalom apologétájáról festett képbe” (Ferge 1978: 6). Vitatkozott azzal a Parsonsnak tulajdonított felfogással, amely Durkheimben „mélyen konzervatív, szocializmus- és reformellenes szociológust” látott (Ferge 1978: 6). Ferge Durkheimje reformista: idézte az öröklött tulajdoni különbségek és az igazságos szerződés összeegyeztetethetlenségéről szóló durkheimi fejtegetést a *Leçons*-ból (Ferge 1978: 237), bírálta a magyarul is megjelent Adorno-féle kritikát (akivel a Bolgár értékelését állította szembe), utalt a Jaurès-zel való kapcsolatára (Ferge 1978: 7–9). Ferge Durkheimja ugyanúgy tudományos, mint a Cseh-Szombathyé: a hangsúlyt kevésbé a helyes módszertanra, mint inkább a dilettantizmus durkheimi bírálatára tette (Ferge 1978: 9). Durkheim nála is „követésre érdemes minta” (Ferge 1978: 15): lelkiismeretes, alapos, de a társadalom problémáira is érzékeny, nyitott, felelősségteljes reformista szociológus modellje, akit nemcsak a tények és elméletek, hanem a világ megjavításának a lehetősége is érdekel. Ferge is elismerte, hogy Durkheim túlhangsúlyozta „az erkölcsi tények tudati meghatározottságát”, másfelől viszont azok a marxista törekvések is sokat hasznosíthatnának Durkheimből, amelyek „a tudati szférák és a felépítményhez tartozó intézményrendszerek relatív autonómiájából” indulnak ki (Ferge 1978: 14–15).

Ferge kiemelte a durkheimi szociológia kooperatív jellegét, azt, hogy a durkheimista csoport „egy valóságos közösséget alkotó értelmiségi csoport” volt, amelynek a tagjai aszketikus módon a közös vállalkozásnak rendelték alá magukat, amelyet nem „a tudás szigorúan magántulajdonosi kezelése jellemzett” (Ferge 1978: 10). Kiemelve a szakmai szolidaritást, a más tudományokkal való kooperációt és a szakszerű kutatást (Ferge 1978: 14–15) a bevezető egy határozott értékrendet körvonalazott. Ennek az értékrendnek természetesen a szakmán túlmutató implikációi voltak. Az egész bevezetésnek óhatatlanul volt politikai áthallása. Durkheim minta volt a szigorúan szakszerű, racionalista, reformista, mérsékelt antikapitalista értelmiségi számára.

* * *

Jászi merev, reakciós kispolgári professzora tehát Fergénél a szocialista reformer értelmiségi távoli mintájává változott. Jászi a 'publicisztikát' akarta tudományossá tenni, azaz a nyilvánosságot racionálisan felvilágosítani – ebben valóban nem sok segítséget várhatott Durkheimtől. A hetvenes években Durkheimnek abban kellett segítenie, hogy meggyökeresedjen az olyan, szerényen reformista tudomány, mint a szociológia. Paradox módon ez akkor következhetett be, amikor a 'tudományos publicisztika' esélyei jóval korlátozottabbak voltak, mint a század elején. A történet nem

52 A 10–11. oldalon a Durkheim korlátait bemutató bekezdés egy Bourdieu nevét is említő és stílusát idéző mondattal zárul.

állt meg a hetvenes évek végén: sem a Jászi-féle, sem a hetvenes évekbeli recepció feltételei nem érvényesek az ezredforduló Magyarországon.

IRODALOM

- A mai Magyarország és az általános választójog.* (1908) *Huszedik Század*, 18: 437–695.
- Adorno, Th.W. (1976[1967]): Einleitung. In Durkheim, E.: *Soziologie und Philosophie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 7–44.
- Babits M. (2006[1927]): *Halálfiái*. Budapest: Argumentum.
- Balandier, G. (1975): Le retour de Durkheim. *Le Monde*, dec. 19.: 13, 19.
- Balla A. (1914): A vallási élet kezdetleges formái. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 7(1): 65–69.
- Balla A. (1925): Az erkölcsi szabályok szociológiai megvilágításban. *Társadalomtudomány*, 5: 245–250.
- Balla A. (1928): Durkheim a szociálizmusról. *Társadalomtudomány*, 8: 252–255.
- Bartók Gy. (1909): Természet és társadalom. (Prolegomena egy leendő sociológiához.) *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2: 421–446.
- Berthoud, G. (1991): Somlo et l'ordre generalisée du don. *La revue du MAUSS*, (nouv.ser. 14.): 83–92.
- Besnard, Ph. (2000): La destinée du Suicide. Réception, diffusion et postérité. In Borlandi, M.–Cherkaoui, M. eds.: *Le Suicide un siècle après Durkheim*. Paris: Presses Universitaires de France, 184–218.
- Bibó I. id. (1927): *A primitív ember világa*. Szeged: k.n.
- Bolgár E. (1917a): Pszichologizmus a szociológiában. *Huszedik Század*, 35: 481–494.
- Bolgár E. (1917b): A szociológiai szintézis természetéről. *Athenaeum*, 3: 64–83.
- Bolgár E. (1918a): Durkheim szociológiája. *Huszedik Század*, 37: 257–273.
- Bolgár E. (1918b): Durkheim tanainak ismeretelméleti alapjai. *Athenaeum*, 4: 136–153.
- Bolgár E. (1918c): Emile Durkheim. *Huszedik Század*, 37: 35–38.
- Bouglé, C. (1908): *Essais sur le régime des castes*. Paris: Alcan.
- Bouglé, C. (1935): *Bilan de la sociologie française contemporaine*. Paris: Alcan.
- Bouglé, C. (1938): A francia szociológia tradíciói és irányai. *Társadalomtudomány*, 18: 1–9.
- Coser, L.A. (1960): Durkheim's Conservatism and its Implications for his Sociological Theory. In Wolff, K.H. ed.: *Emile Durkheim. 1858–1917*. Columbus: Ohio State University Press, 211–232.
- Cseh–Szombathy L. (1982[1967]): *A magyar kiadás előszava*. In Durkheim, E.: *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 5–28.
- Dékány I. (1923): *Bevezetés a társadalom lélektanába. Szociálpszichológia*. Pécs: Danubia.
- Dékány I. (1930): Szabad és kötött környezetformák. *Társadalomtudomány*, 10: 280–288.
- Dékány I. (1933): *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Dékány I. (1940): Célestin Bouglé. *Társadalomtudomány*, 20: 72–74.
- Dékány I. (1943): *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Budapest: Pantheon.
- Dienes L. (1914): Kézikönyvtár. *Année sociologique. Könyvtári Szemle*, 2: 56.
- Durkheim, E. (1917): *A szociológia módszere. Kultúra és Tudomány*. Budapest: Franklin-társulat.
- Durkheim, E. (1903): W.J.Mc Gee The Seri Indians. *L'Année sociologique*, 6(1901–1902): 323–324.

- Durkheim, E. (1909a): Examen critique des systèmes classiques sur les origines de la pensée religieuse. *Revue philosophique*, 67: 1–28; 142–162.
- Durkheim, E. (1909b): A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata. *Huszdik Század*, 19: 417–442; 529–547.
- Durkheim, E. (1928): *Le socialisme. Sa définition, ses débuts. La doctrine Saint-Simonienne*. Paris: Alcan.
- Durkheim, E. (1948[1902]): Pedagógia és szociológia. In Kiss Á. szerk.: *Nevelés és neveléstudomány*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 234–249.
- Durkheim, E. (1969a[1902]): Sur le totémisme. In Durkheim, E.: *Journal sociologique*. Paris: Presses Universitaires de France, 315–352.
- Durkheim, E. (1969b): *Journal sociologique*. Ed. Duvignaud, J., Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1969c[1950]): *Leçons de sociologie. Physique des moeurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1970): *La science sociale et l'action*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1971a[1911]): A pedagógia természete és módszere. In Ferge Zs. szerk.: *Francia szociológia. (Válogatás.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 37–56.
- Durkheim, E. (1971b[1911]): A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz. In Ferge Zs. szerk.: *Francia szociológia. (Válogatás.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–36.
- Durkheim, E. (1972a): *A társadalmi tényről*. Szociológiai Füzetek 4. Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Durkheim, E. (1975a[1905]): Grierson H.P.J. The Silent Trade. In Durkheim, E.: *Testes. 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Les Éditions de Minuit, 335–337.
- Durkheim, E. (1975b): *Textes*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Durkheim, E. (1978a[1895]): A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–158.
- Durkheim, E. (1978b): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, E. (1980): *Nevelés és szociológia*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Durkheim, E. (1982[1897]): *Az öngyilkosság*. 2. kiadás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, E. (1996a[1898]): Représentation individuelle et représentations collectives. In Durkheim, E.: *Sociologie et philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France, 1–48.
- Durkheim, E. (1996b[1924]): *Sociologie et philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (2000[1897]): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, E. (2001[1895]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, E. (2003[1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, E.–Mauss, M. (1978[1903]): Az osztályozás néhány elemi formája. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–334.
- Előszó (1972): Előszó helyett. In Durkheim, E.: *A társadalmi tényről*. Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 5–7.
- Erdei F. (1980[1942]): A magyar paraszttársadalom. In Erdei F.: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 83–252.
- Ferge Zs. (1978): Előszó a magyar kiadáshoz. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 5–15.
- Ferge Zs.–Haber J. szerk. (1974): *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fogarasi B. (1917): Durkheim: A sociologia módszere. *Történeti Szemle*, 6: 354–355.

- Glatz F. (1993): Hajnal István történetírása. In Hajnal I.: *Technika, művelődés*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, xi–xlii.
- Hajnal I. (1993[1939]): Történelem és szociológia. In Hajnal, I.: *Technika, művelődés*. Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 161–204.
- Hertz, R. (1907): Contribution à une étude sur le représentation collective de la mort. *L'Année sociologique*, 10(1905–1906): 48–137.
- Husztai J. [h.j.](1918): Durkheim: A szociologia módszere. *Magyar Középiskola*, 11: 178–179.
- Huvelin, P. (1907): Magie et droit individuel. *L'Année sociologique*, 10(1905–1906): 1–47.
- Jászi O. (1900a): Lamarckisták és Darwinisták. *Huszadik Század*, 2: 153–155.
- Jászi O. (1900b): Az egyenlőségi eszmék. *Huszadik Század*, 1: 157–158.
- Jászi O. (1902a): Sociologia. *Huszadik Század*, 5: 234–236.
- Jászi O. (1902b): Tarde új könyve. *Huszadik Század*, 6: 65–66.
- Jászi O. (1903): Két szociológiai könyv. *Huszadik Század*, 7: 174–175.
- Jászi O. (1905a): A modern erkölcstudomány. *Huszadik Század*, 12: 329–331.
- Jászi O. (1905b): Ward szociológiája. *Huszadik Század*, 11: 65–71.
- Jászi O. (1905c): Demokrácia és Természettudomány. *Huszadik Század*, 12: 335–337.
- Jászi O. (1905d): Két szociológiai évkönyv. *Huszadik Század*, 11: 533–542.
- Jászi O. (1905e): A szociológia két iskolája. *Huszadik Század*, 12: 168–175.
- Jászi O. (1905f): A szociológia módszerei. Két vélemény. *Huszadik Század*, 11: 325–332.
- Jászi O. (1906a): A demokrácia jövője. *Huszadik Század*, 13: 1–17; 109–124.
- Jászi O. (1906b): A történelmi materializmus induktív igazolása. *Huszadik Század*, 14: 274–286.
- Jászi O. (1907): Szociológiai kézikönyvek. *Huszadik Század*, 16: 912–915.
- Jászi O. (1908a): Az oligarchák szociológiája. *Huszadik Század*, 18: 433–435.
- Jászi, O. (1908b): A forradalom szociológiája. *Huszadik Század*, 17: 63–66.
- Jászi O. (1908c): A kasztok uralma. *Huszadik Század*, 18: 417–420.
- Jászi O. (1908d): *Mi a szociológia?* Budapest: Deutsch Zsigmond és társa.
- Jászi O. (1908e): *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest: Grill Károly.
- Jászi O. [-r.] (1908f): A szociológia feladata és módszere. *Huszadik Század*, 17: 301–304.
- Jászi O. (1909): Egy tömeglélektani kézikönyv. *Huszadik Század*, 19: 302–304.
- Jászi O. (1911a): A politika lélektana. *Huszadik Század*, 23: 114–116.
- Jászi O. (1911b): A társadalmi szolidaritás. *Huszadik Század*, 24: 507–509.
- Jászi O. (1912a): Az emberi fejlődés antiracionális tényezői. *Huszadik Század*, 25: 106–108.
- Jászi O. (1912b): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest: Grill Károly.
- Jászi O. (1912c): Régi és új politika. *Szabadgondolat*, 2: 233–236.
- Jászi O. (1912d): Van-e társadalmi haladás? *Huszadik Század*, 26: 503–536.
- Jászi O. (1973a[1910]): Tíz év. In Litván Gy.–Szücs L. szerk.: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat, 94–106.
- Jászi O. (1973b[1900]): Tudományos publicisztika. In Litván Gy.–Szücs L. szerk.: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat, 51–64.
- Jászi V. (1904): Kollektív lélek. *Huszadik Század*, 10: 179–199; 267–294; 382–403.
- Kolnai A. [K.A.](1918): Durkheim szociológiája. *Huszadik Század*, 38: 349–350.
- Kislégi Nagy D. (1970): Emlékezés Maurice Halbwachsra. *Magyar Filozófiai Szemle*, 14: 656–662.
- Kislégi Nagy D. (1972a): Ismerettan és szociológia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 662–673.
- Kislégi Nagy D. (1972b): Két Durkheim–mű. *Magyar Pedagógia*, 12: 341–352.
- Kislégi Nagy D. (1973): Hetvenöt éves a L'Année sociologique I. *Szociológia*, 2(1): 83–103.
- Kislégi Nagy D. (1974): Hetvenöt éves a L'Année sociologique II. *Szociológia*, 3(2): 250–261.

- Kislégi Nagy D. (1979): *Életpályám emlékei*. h.n.: k.n.
- Kulcsár K. (1971[1966]): *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. 2. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Edition spéciale française du Huszadik Század*. (1909) Paris: Giard et Briere.
- Lakatos L. (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum.
- Lévy-Bruhl, L. (1903): *La morale et la science des moeurs*. Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris: F. Alcan.
- Litván Gy. (1973): Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 16(8): 32–42.
- Litván Gy. (1977): Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, 6(4): 503–507.
- Litván, Gy. (1988): Wissenschaftstransfer zwischen den Kulturen der Donaumonarchie – Soziologie. In Langer, J. ed.: *Geschichte der östereichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 133–141.
- Litván Gy.–Szücs L. szerk. (1973): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Gondolat: Budapest.
- Litván Gy.–Szücs L. szerk. (1978): *Szabó Ervin levelezése 1905–1918*. Kossuth: Budapest.
- Litván Gy.–Varga F.J. szerk. (1991): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető: Budapest.
- Lorenz V. (1907): A biológiai filozófia. *Huszadik Század*, 16: 1085–1059.
- Mauss, M. (1968[1901]): Roth L.H. The Aborigenes of Tasmania. In Mauss, M. *Oeuvres. I. Les fonctions sociales du sacré*. Paris: Les Éditions de Minuit. 500.
- Mauss, M. (2000[1925]): Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 195–338.
- Mauss, M.–Beuchat, H. (2000[1906]): Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalommorfológiai tanulmány. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 449–536.
- Mauss, M.–Hubert, H. (2000[1904]): A mágia általános elméletének vázlata. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 49–191.
- Mérő N. (1918): Módszertani kérdések. *Huszadik Század*, 37: 183–187.
- Nagy D. [N.D.](1910a): Az észbeli működések az alsóbbrendű társadalmakban. *Huszadik Század*, 21: 574–580.
- Nagy D. (1910b): A legendák képződése. *Huszadik Század*, 21: 683–687.
- Nagy D. (1910c): Durkheim: L'Année sociologique. *Huszadik Század*, 22: 529–532.
- Nagy D. (1910d): Totemizmus és exogámia. *Huszadik Század*, 22: 423–429.
- Nagy D. (1910e): A várnák társadalmi értéke. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 3: 87–90.
- Nagy D. (1912): A vallásos élet elemi formái. E. Durkheim könyve. *Huszadik Század*, 26: 587–623.
- Nagy D. (1916): A Durkheim-féle évkönyv legújabb kötete. *Huszadik Század*, 33: 71–75.
- Nagy D. (1918): Durkheim szociológiája. *Népművelés*, 13: 97–116.
- Nagy D. (1922): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Genius könyvkiadó.
- Nagy D. (1926): Mauss, Marcel: Essai sur le don. *Közgazdasági Szemle*, 50(69): 318–322.
- Nagy J.E. (1993[1982]): A Durkheim–sokk. Jászi találkozás az új szociológiával. In Nagy J.E.: *Eszme és valóság. Magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon–Savaria University Press, 89–101.
- Ottlik L. (1926): *A társadalomtudomány filozófiája*. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság.
- P. (1908): Sociologiai körkérdés. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1(3): 258–264.
- Polányi K. [P.K.] (1909): A tudomány módszerei. *Huszadik Század*, 19: 201–203.
- Parodi, D. (1914): A vallás problémája korunk gondolkodásában. *Huszadik Század*, 30: 1–15.

- Pikler Gy. (1905): A menopszichológikus szociológiai irányról. *Husadik Század*, 12: 62–77.
- Pikler, J.–Somló, F. (1900): *Der Ursprung des Totemismus: ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*. Berlin: Hoffman.
- Rammstedt, O. (1992): Editorischer Bericht. In Simmel, G.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 877–905.
- Saad J. (1989a): Társadalomtudomány 1921–1944. In Saad J. szerk.: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 5–22.
- Saad J. szerk. (1989b): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Saad J. (2005): Max Weber Magyarországon. Hatástörténeti áttekintés. In Molnár A. szerk.: *Szellem és etika. A '100 éves a Protestáns etika' című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég Kiadó, 9–50.
- Sárkány M. (1977): Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia*, 6(4): 516–521.
- Schmid, M. (1933): La réception dans la sociologie allemande. In Besnard, Ph.–Borlandi, M.–Vogt, P. eds.: *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siecle apres*. Paris: Presses Universitaires de France, 231–250.
- Simiand, F. (1903): Thonnar (Albert) Essai sur le système économique des primitives. *L'Année sociologique*, 6(1901–1902): 483–490.
- Somló B. (1908): A bruxellesi szociológiai Intézet. *Husadik Század*, 18: 381–387.
- Somló B. (1909): A gazdaság őskorából. *Husadik Század*, 19: 1–9; 121–136.
- Somló B. (1977[1909]): A gazdaság őskorából. In Zsigmond G. szerk.: *Az ősi társadalom magyar kutatói*, 383–409.
- Somló, F. (1909a): *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. (Institut Solvay. Travaux de l'Institut de sociologie.) Notes et mémoires. fasc. 8. Bruxelles: Misch & Thron.
- Somló, F. (1909b): *Zur Gründung einer beschreibender Soziologie*. Berlin–Leipzig: Walther Rothschild.
- Spencer, B.–Gillen, F.J. (1899): *The Native Tribes of Central Australia*. London: Macmillan.
- Spencer, B.–Gillen, F.J. (1904): *The Northern Tribes of Central Australia*. London–New York: Macmillan.
- Szalai S. (1946): *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Budapest: Új Idők.
- Szalai S. (1948): *Bevezetés a társadalomtudományba*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szántó G.A. et al. (2006): *Babits Mihály: Halálfiái. Jegyzetek*. Budapest: Argumentum.
- Szilágyi Á. (2006): Anómia. *Népszabadság*, 4: 5.
- Vályi B. (1908): Nyilatkozat. *Husadik Század*, 17: 517–518.
- Vogt, W.P. (1993): L'influence de la *Division du travail sociale* sur la sociologie Américaine. In Besnard, Ph.–Borlandi, M.–Vogt, P. eds.: *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siecle apres*. Paris: Presses Universitaires de France, 215–230.
- Zsigmond G. (1977a): Bevezetés. In Zsigmond G. szerk.: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat, 5–21.
- Zsigmond G. (1977b): Somló Bódog és a magyar etnológia. *Szociológia*, 6(4): 508–515.